De tuin van het geluk
is een filosofische tuin.
Mooi is gelijkmatigheid in alles; overdaad en gebrek lijken mij niets.
(Democritus, fragment DK 102)
www.detuinvanhetgeluk.be
een filosofische tuin

Bescheiden wandelen

Rousseau in Ermenonville
Georg Friedrich Meyer, 1778

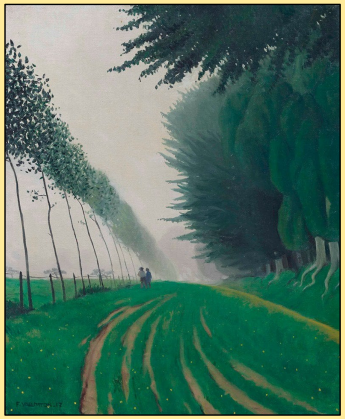

Nevel, Honfleur
Félix Vallotton, 1917

prent uit *De stad*
Frans Masereel, 1925

Waarom en hoe wij veel meer moeten wandelen

Paul Gordyn

Twee wandelaars in een *Boomrijk landschap met molens,* Pieter Bruegel, 1552

Wandelaars in *Een dorp in de bergen* (waarschijnlijk Spa), Jan Brueghel, 1612

Voor Marnix, Eddy en Patrick
en alle anderen die af en toe met mij mee wandelen

Traagheid is te herkennen aan het streven om ons vermogen te vergroten
om open te staan voor de wereld en onszelf onderweg niet te vergeten.

Pierre Sansot, voorwoord *Lof der traagheid* (1998)

Mijn caravanne ga 'k verkopen
En mijne velo is hersteld.
Ik lere were te voete lopen,
De côte d' azur is afbesteld.

Willem Vermandere, *Lat Mie Maar Lopen* (1999)

Modderplas, prent van M.C. Escher (1952)

Inhoud

INLEIDING 6

1. WAT IS WANDELEN? 7

1.1. WANDELEN IS TE VOET GAAN 7
De vele wandelwoorden 7
Wandelen en ons brein (ons verstand) 8
1.2. TWEE SOORTEN VAN WANDELEN: MIDDEL OF DOEL 9
1.2.1. Wandelen als middel 9
1.2.2. Wandelen als doel op zich 10

2. WANDELEN EN GOEDLEVEN 12

2.1. GOEDLEVEN EN WANDELEN ALS MIDDEL 12
Wandelen tegen de Grote Versnelling 12
Mens en natuur 15
Rechten, slechts te funderen voor mensen 15
De natuur is niet harmonieus 16
Antropocentrisme moet terug bescheiden worden 17
2.2. GOEDLEVEN EN WANDELEN ALS DOEL 19
2.2.1. Wandelen om te blijven leven 19
2.2.2. Wandelen om aangenaam te leven 19
Wandelen en vergeten van zorgen 20
Ik wandel, dus ik ben 20
Wandelen in zon, regen, kou en wind 21
Na de wandeling 23
2.2.3. Wandelen om seks te hebben 23
2.2.4. Wandelen om erkenning (waarde) te krijgen 25
Wandelen, paraderen en shoppen 25
Wandelen of wandelsport? 26
Alleen wandelen of in gezelschap? 28
Wie leidt de wandeling? 29
2.2.5. Wandelen om ideële strevingen te realiseren 30
2.2.5.1. Wandelen om de wereld te leren kennen 30
De wereld en de leefwereld van het zelf 30
Waarnemen van dingen, landschappen, gemeenschappen 31
"Smart" of dom wandelen? 34
Gekend terrein of nieuw terrein? 35
Wandelen en de tijd 35
De uren van de dag 35
De dagen van de week 35
De seizoenen van het jaar 35
De jaren van een leven 37
De tijdperken van opeenvolgende eeuwen 38
Thematisch wandelen 38

2.2.5.2. Wandelen om de wereld esthetisch te beleven 40
Wandelen en kunst 40
Wandelen in de stad of op het platteland (cultuur of natuur)? 41
2.2.5.3. Wandelen om beter te kunnen nadenken 44
De wandelende filosofen 44
Wandelende filosofen in de klassieke oudheid 44
Wandelende filosofen in de moderne tijd 46
Filosofische paden en parken 51
Helpt wandelen om te denken? 52
Bibliotheek of bos, lezen of wandelen? 53
2.2.6. Wandelen om zingeving te overdenken 55
Het mysterie van het bestaan 56
Klassieke religie: zich verbinden met iets buiten de natuur 58
Romantische religie: één worden met de natuur 58
Mysterie van het bestaan aanvaarden 59
Wandelen als afleiding van het mysterie van het bestaan 60
Wandelen om het mysterie van het bestaan te beleven 62
3. WANDELEN EN GELIJKVRIJ SAMENLEVEN 63
De samenleving als wandeling onder vrienden 63
3.1. GELIJKVRIJ WANDELEN 64
3.2. WANDELEN ALS DOEL BEVRIJDEN VAN DE GROTE VERSNELLING 65
3.3. WANDELEN EN PRIVÉ EIGENDOM VAN GRONDGEBIED 66
Wandelen en vluchten 69
CONCLUSIE 69
Index van vermelde personen 70

standbeeld van de wandelende Henry David Thoreau vóór een replica van zijn hut (lees p. 18)

Inleiding

Wandelen is één van de meest voorkomende handelingen die mensen stellen. Toch hebben zeer weinig filosofen erover geschreven.

Wandelen wordt pas een filosofisch thema met het ontstaan van de moderne filosofie, als vanaf 1600 (maar al voorbereid in de renaissance) de beweging als de essentie van de wereld wordt gezien, met in de natuurfilosofie Galilei's valwetten, in de moraalfilosofie Hobbes' karakterisering van waarneming en verlangen als beweging, in de metafysica Gassendi's verdediging van de epicuristische leer van de bewegende atomen. Het is de filosofie die samenhangt met de moderne tijd waarin de mensen zich steeds meer gaan verplaatsen, om steeds meer gebied te veroveren en steeds meer handel te drijven om steeds meer goederen te verwerven. Tegenover deze verplaatsingen, meestal met de nieuwste voertuigen of vaartuigen, plaatsen Rousseau en de romantici het wandelen, als middel om in contact te blijven met de natuur. De relevantie van het thema voor onze hedendaagse milieuverstorende, decadente tijd wordt daarmee meteen duidelijk. En alhoewel er tegenwoordig, zoals over alle onderwerpen, ook over wandelen zeer veel boeken verschijnen, neemt bijna geen enkele daarvan de thema's op van milieuverstoring en van gelijkvrijheid. Dat is hier wel de bedoeling.

Deze brochure wil, zoals de andere wandelboeken, een ode aan het wandelen zijn, maar is toch vooral een ethische tekst, met raadgevingen ("probeer eens dit, misschien bevalt het jou wel"), maar ook met dwingende imperatieven ("je moet dit doen, zo niet…"). Het gaat over het plezier van wandelen, maar ook over de noodzaak om anders te gaan leven en samenleven.

Eerst wordt kort verduidelijkt wat wandelen juist is, met aandacht voor de rol van ons brein.

Nadien wordt nagegaan hoe wandelen kan bijdragen aan goedleven: het helpt bij de realisatie van alle fundamentele menselijke strevingen. Er is een overzicht opgenomen van een hele reeks bekende filosofen die beweren dat je er zelfs beter kan door denken.

Tenslotte wordt kort verdedigd dat we gelijkvrij moeten samenleven en wordt verduidelijkt wat dit betekent voor het wandelen.

De leidraad is telkens bescheidenheid, de houding die de juiste scheidingslijn trekt tussen te veel en te weinig, die het juiste midden probeert vast te leggen. Immers, gegeven de milieu-verstoring en de ongelijkheid, is duidelijk: alleen nog een bescheiden filosofie kan ons redden – en wandelen kan ons daarbij helpen.

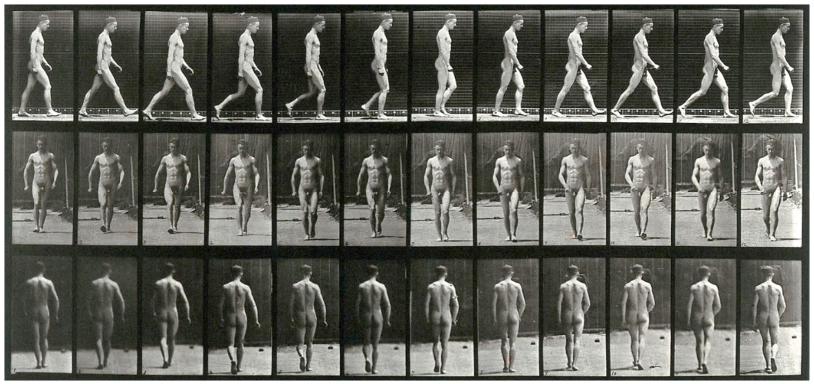

Eadweard Muybridge, *A man walking* (1887)

1. Wat is wandelen?

Het begrip wandelen betekent, in de algemeenste zin, te voet gaan. Wel moet je daarbij twee varianten onderscheiden: wandelen om ergens te geraken en wandelen omwille van het wandelen zelf.

1.1. Wandelen is te voet gaan

De vele wandelwoorden

"D' er is nog een plaats vrij in den auto." – "Nee, ik ga wel te voet, 't is maar vijf minuutjes wandelen." Wandelen is – in de ruimste zin van het woord - te voet gaan, stappen, je bewegen door je voeten te verzetten, m.a.w. je verplaatsen met gebruik van enkel jouw eigen energie, zonder die (bv. met een fiets) mechanisch te versterken (jouw energie moet je wel vooraf uit de natuur halen via jouw voedsel).

Bij wandelen blijft steeds één van de twee voeten op de grond. Je kan snel wandelen (doe je dat als sport, dan doe je aan snelwandelen) en je kan traag wandelen, je slentert dan, of je drentelt, of je flaneert, of je kuiert - *kuieren, da's 't verticale luieren*, zoals Toon Hermans (1916-2000) zingt. Om grotere snelheden te halen, kan je met je voeten je lichaam een korte tijd volledig los van de grond maken. Wandelen wordt dan rennen (of lopen, maar dat woord wordt ook gebruikt bij het trage tempo) en, als je de hoogst mogelijke snelheid wil behalen, sprinten.

Is de wandeling lang en gaat ze ver, soms verspreid over meerdere dagen, dan spreken we over een tocht (trektocht, nu vaak in het Engels *tracking* of *hiking* genoemd) of een voetreis. Leidt de wandeling maar om de hoek, dan maak je een ommetje.

Wandel je naar boven, dan klim je; wandel je naar beneden, dan daal je af. Bergbeklimmen wordt, net zoals zwemmen, liefst niet als wandelen aangeduid, want daarvoor heb je ook de handen nodig. Natuurlijk zijn er vaak overeenkomsten tussen deze vormen van bewegen.

Wandel je met een regelmatig, meestal snel ritme, dan marcheer je – een wandelwijze geschikt om met een grote groep in dezelfde mate vooruit te geraken (in het Frans wijst *marcher* op vooruitgaan, maar niet noodzakelijk op een regelmatig ritme).

Wandel je met moeite, dan strompel je, schuifel je voort of hink je misschien. Wandel je met een plechtstatigheid, dan schrijd je. Olivier B. Bommel, *een heer van stand*, wandelt niet: hij verkiest *zich te vertreden* (in de Tom Poes-strips van Marten Toonder).

Soms weet je niet meer hoe je jouw plaats van bestemming moet bereiken, je bent de weg kwijt, je dwaalt en doolt (al dan niet rond). Soms heb je geen plaats van bestemming, je zwerft.

Soms wandel je om te weten welke mogelijke plaatsen van bestemming er allemaal bestaan, je onderneemt een ontdekkingstocht. Soms weet je wel wat je wil bereiken, maar ken je niet de juiste plaats, je houdt een zoektocht of speurtocht. Verdwalen, zwerven, diverse manieren van rondtrekken kan je natuurlijk ook bij verplaatsingen met een voertuig.

Soms verplaats je enkel jouw lichaam, soms verplaats je ook voorwerpen die je draagt op het lichaam, of die je trekt of duwt. De last bestaat soms uit benodigdheden om langere tijd te kunnen wandelen, eten voor onderweg, reservekledij, uitrusting om te overnachten.

Sta je stil om op adem of op krachten te komen, dan rust je.

Wandelen en ons brein (ons verstand)

Zichzelf kunnen verplaatsen (op eigen kracht kunnen bewegen) blijft één van de belangrijkste verschillen tussen dieren en planten. Onder de landdieren is de mens het enige wezen dat zich volledig voor langere tijd op de twee achterste ledematen kan voortbewegen.

In een dialoog van Plato (ca. 427 vóór onze tijdsaanduiding – 347 v.o.t.) definieert een personage uit de stad Elea de mens als een *tweevoetig dier zonder veren* (*De staatsman,* 266 e). Wat later omschrijft Aristoteles (384 v.o.t. - 322 v.o.t.) de mens als een dier met verstand (*animal rationale*). Vele evolutiebiologen denken dat er een verband bestaat tussen het feit dat de mens rechtop is gaan lopen op diens twee achterste ledematen en het feit dat diens hersenen (verstand) zich zo snel hebben ontwikkeld (waarbij de vraag is: wat is oorzaak, wat gevolg?).

Meerdere filosofen leggen, los van de evolutiebiologie, een verband tussen wandelen en nadenken, maar daar kan over gediscussieerd worden (lees punt 2.2.5.3.).

De grote hersenen van de mens zorgen ondertussen in elk geval voor problemen.

De groei van het voorste gedeelte van de hersenen, met het centrum van ons verstand en intelligentie, ging zo snel dat het vrouwenlichaam zich daar niet voldoende heeft aan aangepast. De heupen en het geboortekanaal zijn te klein gebleven, zodat, in tegenstelling tot de andere zoogdieren, de bevalling pijnlijk en moeilijk verloopt (met meestal het scheuren van de vulva), en met bijkomend gevolg dat wij niet de volledige ontwikkeling van een zoogdierfoetus in de baarmoeder meemaken. De menselijke foetus is rond de helft van de ontwikkeling te groot geworden om nog in de baarmoeder te blijven. Alle mensen worden in feite te vroeg geboren. Ze zien bijna niet, hun schedelbotten zijn nog niet aaneengegroeid (er is nog kraakbeenweefsel i.p.v. bot), ze kunnen nog niet lopen. Een pasgeboren kalfje kan al na enkele uren ronddartelen, een menselijke baby kan niet eens rechtop zitten, laat staan zich zelfstandig voortbewegen.

Wandelen is iets wat de mens moet leren, met vallen en opstaan. Op twee voeten lopen is dan ook niet eenvoudig. Er is een ontwikkeld evenwichtsgevoel voor nodig. Het onbewuste deel van onze hersenen doet nog steeds onze armen zwaaien als we wandelen, alsof we nog steeds viervoeters zijn. Oude mensen krijgen vaak evenwichtsproblemen en lopen meer risico om te vallen. Het grootste probleem door de snelle evolutie van het menselijk brein ligt echter elders.

Door de snelle groei van de prefrontale cortex is er geen integratie (harmonieuze bijeenvoeging) geweest met de andere, evolutionair oudere hersendelen, de delen van ons brein die zorgen voor motivaties en emoties. Wat we verlangen en wat we voelen is zeer vaak in tegenspraak met wat ons verstand ons zegt wat we zouden moeten willen. Het verstand, dat ook de lange termijn kan betrekken bij zijn redeneringen, delft meestal het onderspit tegen het verlangen en het gevoel, die opereren voor de korte termijn. Het verstand heeft de meest verbazingwekkende uitvindingen gerealiseerd, maar het gebruik daarvan is meestal zeer onverstandig. Er is in principe maar één verstandig mens nodig om een atoombom uit te vinden (bij het Manhattanproject waren "maar" 20 Nobelprijswinnaars betrokken), maar alle levende én toekomstige mensen moeten voldoende verstand hebben en dat op alle ogenblikken ook gebruiken om de atoombom niet te laten ontploffen. Gelukkig heeft niet iedereen beschikking over de macht om een atoombom te lanceren, maar het staat vast dat vroeg of laat een onverstandig handelende machthebber zal overgaan tot gebruik en een atoomconflict zal veroorzaken, met alle onvoorstelbare gevolgen van dien. En wat ook de verstandigste geleerde nooit volledig kan weten, zijn de mogelijke toekomstige nadelen van een nieuwe uitvinding. James Watt (1736-1819), de uitvinder van de stoommachine, wist niet dat de verbranding van steenkool zou leiden tot een

ernstige klimaatverstoring. Het grote evolutionaire voordeel van het verstand, de ontwikkeling van wetenschap en techniek, zal waarschijnlijk vroeg of laat leiden tot de ondergang van de diersoort *homo sapiens* (dat betekent de *wetende mensachtige aap*). Ondertussen gaan we onverminderd verder met het toepassen van de technowetenschap, ook op vlak van onze verplaatsing. Onze voeten zijn al lang niet meer het enige verplaatsingsmiddel.

Wandelen staat in tegenstelling tot je voortbewegen met gebruik van een technisch middel, zoals:

- een draagstoel gedragen door medemensen, een kar getrokken door een dier, de rug van een paard of kameel: het gebruik van de energie van een ander wezen, mens of dier.
- een fiets, een trottinette (nu niet langer zo op zijn Frans, maar op zijn Engels *step* genoemd), een skateboard, een roeiboot, skilatten: mechanische technieken die het rendement van de menselijke energie vergroten (waarvan vele ondertussen echter elektrisch zijn gemaakt).
- een zeilboot: techniek met gebruik van hernieuwbare energie van buitenaf.
- een roltrap, een lift, een luchtballon, een trein, een tram, een auto, een bus, een stoom- of dieselboot, een vliegtuig, een raket: technologie met gebruik van fossiele brandstof, of met elektriciteit, die echter nog steeds in hoofdzaak omgezette fossiele energie is.

Door de technowetenschappelijke evoluties is wandelen in de meeste gevallen de traagste en inefficiëntste vorm van zich verplaatsen geworden (alhoewel: lees p. 13). Toch wordt er nog veel gewandeld. Om dit te begrijpen moet je bedenken dat er twee soorten van wandelen zijn.

1.2. Twee soorten van wandelen: middel of doel

Er zijn twee redenen om te wandelen, als middel of als doel op zich.

1.2.1. Wandelen als middel

Wandelen is meestal enkel een middel om zich van een bepaalde plaats naar een andere plaats te begeven.

Om onze strevingen te realiseren moeten wij ons vaak verplaatsen en het wandelen heeft dan als doel het aankomen op de plaats van bestemming. Het wandelen staat in dienst van een zo efficiënt mogelijke verplaatsing: we kiezen de efficiëntste weg, we stappen zo vlug mogelijk door, we besteden geen aandacht aan de omgeving, tenzij om onze verplaatsing te optimaliseren (om niet verloren te lopen, om gevaren op te merken en te vermijden).

Om de efficiëntie te verhogen, dus om sneller of om verder te kunnen wandelen, heeft de mens al sinds zeer lang technische middelen uitgevonden. Er zijn de hulpmiddelen bij het wandelen zelf, zoals schoeisel, een wandelstok of rollator, of aanwijzingen om de kortste weg te vinden, van een inkerving in een boom tot een gps. Zoals hierboven opgemerkt, heeft de mens ook het wandelen aangevuld met andere wijzen om zich te verplaatsen: rijden, varen, vliegen. Toch wordt wandelen vaak verkozen boven het gebruik van een rij-, vaar- of vliegtuig. Dat komt omdat wandelen ook een doel op zich kan zijn.

1.2.2. Wandelen als doel op zich

Het wandelen kan zelf doel zijn. De plaats waar je zal arriveren, is dan bijkomstig. Het is het onderweg zijn dat telt. Niet de bestemming is het belangrijkste, wel het in beweging zijn.

De bestemming wordt louter een middel om je te kunnen verplaatsen. Vaak is de bestemming (de aankomstplaats) dezelfde als het vertrekpunt, of is er op voorhand zelfs geen bestemming vastgelegd. Als er toch een bestemming wordt gekozen, gebeurt dit vaak willekeurig. Inspiratie kan gevonden worden door een glimp die je opvangt tijdens een treinreis (hoe ziet het kerkje van Sint-Anna-Pede er van binnen uit?), een boek dat jou dierbaar is (je wandelt in het begijnhof van Lier omdat in de verbeelding van Felix Timmermans begijntjen Symforosa daar woonde), de welluidendheid van een plaatsnaam (wie wil niet naar Smeerebbe-Vloerzegem of Fexhe-le-Haut-Clocher wandelen?), of een persoon die ergens leefde (je verkent Pont omdat Mr. Hawarden daar verbleef, of toch eens verder weg, je vertrekt op filosofische reis naar The Peak District, omdat Thomas Hobbes daar thuis was).

Natuurlijk is het niet enkel het bewegen waar het om gaat. Het bewegen krijgt een specifieke invulling, er is een achterliggende reden, een motief, een doel dat tijdens en meestal dank zij de beweging gerealiseerd wordt.

Het wandelen als doel op zich kan gedreven worden door vele, soms onderling tegenstrijdige motieven:

- je kan wandelen om je lichamelijke conditie op peil te houden, om je gezondheid te bewaren, om fit te blijven.
- je kan wandelen om te voelen en te tonen hoe gezond en energiek je nog wel bent, om te presteren, om grenzen te verleggen, om je uithoudingsvermogen te testen.
- je kan wandelen om pijn te ervaren, om jezelf te straffen, om boete te doen (een pelgrimstocht, die tegelijkertijd een middel is om een heilige plaats te bereiken die alles weer goed maakt).
- je kan wandelen om je zinnen te verzetten, om weg te zijn van moeilijkheden, weg te zijn van het zware werk of vervelende situaties, om uit te waaien.
- je kan wandelen om rust en stilte vinden, of omgekeerd, om bruisende activiteit waar te nemen, om afgeleid te worden.
- je kan wandelen omdat je denkt dat je dan beter kan nadenken, om een probleem op te lossen, om klaarder te zien in een situatie.
- je kan wandelen uit nieuwsgierigheid, om zaken te ontdekken, om jouw nieuwe woonplaats te leren kennen, of om uit te maken waarin andere plaatsen verschillen van jouw eigen woonplaats.
- je kan wandelen om mensen te ontmoeten, om een babbeltje te kunnen slaan of om via gesprekken de mensheid beter te leren kennen.
- je kan wandelen om mensen te ontmoeten met het oog op seksueel contact of een huwelijk.
- je kan wandelen om met iemand samen te zijn zonder de beklemming van een gesloten ruimte.
- je kan wandelen om gezien te worden, om te pronken, met jouw nieuwe kledij of juwelen, of jouw nieuwe relatie, of jouw nakomelingen (paraderen).
- je kan optrekken met de buit die je verworven hebt door een oorlog (triomfmars).

- je kan wandelen om jouw eisen kenbaar te maken, om te protesteren (betoging, protestmars).
- je kan wandelen om jouw geloof te belijden (religieuze processie).
- je kan wandelen om iets uit te beelden, iets op te roepen, mensen iets bij te brengen of te laten voelen (historische stoet, erfgoedwandeling, wandelen als kunst).
- je kan wandelen om mensen iets te leren over de wereld en over de geschiedenis en cultuur (historische, filosofische, culinaire, educatieve wandeling).
- je kan wandelen om daarbij gesponsord te worden, om geld in te zamelen.
- je kan wandelen om iets of iemand te vinden, op zoek naar een persoon die je graag terug zou zien, of om (jeugd)herinneringen te herbeleven.
- je kan wandelen om de omgeving waar te nemen, om van de schoonheid ervan te genieten, of om het boeiende ervan te bestuderen.

De lijst kan nog uitgebreid worden.

De verschillende beweegredenen roepen verschillende vragen op en zijn meestal ook verschillend te beoordelen. Het marcheren van een leger is een andere wandeling dan het uitlaten van de hond door een bejaarde dame.

Goedleven vraagt in elk geval om vele, maar niet alle, van de hierboven opgesomde soorten wandelingen.

filosofische wandelaars bekijken het vergezicht vanop de Mam Tor, in The Peak Destrict (Derbyshire, UK), één van de "Seven Wonders of Peak", beschreven door filosoof Thomas Hobbes

2. Wandelen en goedleven

2.1. Goedleven en wandelen als middel

Wandelen tegen de Grote Versnelling

Wandelen als middel voor bestemmingsgerichte verplaatsing is een zeldzaamheid geworden onder de bestemmingsgerichte verplaatsingen. We willen ons zo ver verplaatsen en zo snel dat we mechanische en ondertussen fossiel aangedreven vervoersmiddelen nodig hebben.

De Grote Versnelling (dat is de exponentiële economische groei vanaf de tweede wereldoorlog, aangedreven door het kapitalistische winststreven) heeft geleid tot enorme schaalvergroting, die de auto tot koning heeft gemaakt. De lokale werkplaatsen zijn gesloten, bijna iedereen is pendelaar geworden naar reuzefabrieken of -kantoren ver weg. De buurtwinkels zijn ten onder gegaan door de supermarkten, die enkel met de auto vlot bereikbaar zijn. Vooral kopen we zoveel dat we onze boodschappen niet meer kunnen dragen in een handtas, maar een grote autokoffer nodig hebben. Al hebben we drinkbaar stromend water thuis, de reclame van de transnationale bedrijven heeft ons wijs gemaakt dat we met flessenwater moeten zeulen. Maar ook voor bestemmingen die we gerust te voet kunnen bereiken, gebruiken we meer en meer vervoersmiddelen.

Het clichébeeld is maar al te waar: we gebruiken de auto om naar de kapper te "gaan" die 300 meter verder diens salon heeft. Naast het feit dat we extreem gemakzuchtig zijn geworden, ligt de oorzaak vooral bij het feit dat de auto in de eerste plaats een statussymbool is geworden – opnieuw als gevolg van de manipulatie door de reclame. Voor wie eraan twijfelt: in 2022 werden er in België, geen land met veel moeilijk berijdbare terreinen, meer suv's verkocht dan gewone auto's. Het is van alle tijden. In de 18e eeuw wilden grote meneren een koets hebben. *Ik heb uitsluitend in mijn jonge jaren te voet gereisd en steeds met veel genoegen. Algauw werd ik door plichten, zaken en mee te torsen reisgoed gedwongen de grote mijnheer uit te hangen en rijtuigen te nemen,* schrijft de "romantische" Verlichtingsfilosoof Jean Jacques Rousseau (1712-1778) in zijn *Bekentenissen* (boek 2). Origineel is dat Rousseau dit statusverlangen later afwijst: *Kwellende zorgen, problemen en ongemak zijn met mij ingestegen en in plaats van, zoals bij mijn vroegere reizen, alleen maar het plezier van het vertrek te voelen, heb ik vanaf die tijd uitsluitend de behoefte gevoeld om aan te komen.* De zorgen zijn er nu nog steeds. Als jij, na hard zwoegen, uiteindelijk een duurdere auto kunt kopen dan jouw buur, ben je gelukkig, maar zie, je buur koopt stante pede een nog duurdere auto en weg is jouw geluksgevoel en jij moet opnieuw beginnen, met nog harder zwoegen. Het leidde de econoom Richard Easterlin (°1926) tot de formulering van zijn paradox: boven een bepaald niveau van materiële welvaart neemt het geluksgevoel (welzijn) niet meer toe bij verdere materiële groei. Het systeem van de zogenaamde positionele goederen wordt echter in stand gehouden om de economische groei te verzekeren.

Het is niet houdbaar: de Grote Versnelling heeft geleid tot een uitputting van de natuurlijke hulpbronnen (water, land, grondstoffen, energiebronnen) en tot een dramatische verstoring van het ecologische aardesysteem (een hele reeks milieuproblemen). De auto heeft hierin een groot aandeel, niet alleen door zijn CO2-uitstoot, maar ook door de vele wegen van asfalt en beton die

natuurgebieden en dus biodiversiteit doen verdwijnen en verder de waterhuishouding verstoren (de regen kan niet meer in de aarde sijpelen, met toenemende droogte als gevolg). De aankomende ineenstorting kan enkel nog voorkomen worden door een drastische inkrimping van de economische productie en consumptie en door de bijhorende schaalverkleining. Voedsel kan je niet schrappen, auto's wel. Schijnoplossingen moeten ontmaskerd worden als greenwashing.

De elektrische auto en de waterstofauto zijn boerenbedrog. De grootste CO2-uitstoot van een auto komt niet door het rijden ermee, maar door het maken ervan, en de productie van de elektrische auto en waterstofauto is nog hoofdzakelijk fossiel aangedreven. Bovendien wordt het grootste deel van de elektriciteit die een Tesla gebruikt, nog steeds door fossiele verbranding opgewekt, net als de elektriciteit nodig om door elektrolyse uit water waterstof te maken. Dat is in principe te vervangen door hernieuwbare energie, maar dat het totale energieverbruik hernieuwbaar zal worden, is onmogelijk, omdat hernieuwbare bronnen een veel kleiner rendement hebben (technisch uitgedrukt: de EROI is stukken kleiner). Daar komt nog het probleem bij van de batterij, die een elektrische auto zwaarder maakt, zodat meer energie nodig is voor de verplaatsing. De batterij vraagt ook zeldzame metalen, die, inderdaad, te zeldzaam zijn om alle auto's van een batterij te voorzien, te meer omdat die metalen ook nodig zijn voor windmolens en elektronische apparaten.

Beklemtoond moet worden dat een drastische daling van het aantal auto's geen vermindering van levenskwaliteit betekent.

Minder auto's betekent minder verkeersdoden en verkeersslachtoffers. We tolereren van het autoverkeer een dodelijkheid die we elders niet tolereren. De slachtoffers zijn daarbij voor een groot deel fietsers en voetgangers i.p.v. de inzittenden van de auto, zeker als er een suv is betrokken.

Minder auto's betekent minder lawaai.

Minder auto's betekent dat de openbare ruimte weer ademruimte krijgt en dat er weer plaats komt voor mensvriendelijke woonbuurten en voor natuurgebieden, waar we kunnen wandelen.

Minder auto's betekent een vermindering van geïnde belastingen op inverkeerstelling en op benzine, maar dat is niet erg voor de staat, want er zullen minder uitgaven zijn voor de auto dan nu het geval is, gaande van de enorme kosten voor de infrastructuur van wegen, over de lonen van de politiemensen en politierechters vereist om automobilisten in te tomen, tot de medische kosten als gevolg van de verkeersongelukken.

Minder auto's betekent ook meer vrije tijd. Minder auto's zal de efficiëntie van verplaatsing niet aantasten, integendeel. Verplaatsingen met rijtuigen leveren geen tijdswinst op, want om ons per auto te kunnen verplaatsen moeten we eerst lange tijd werken, terwijl onze voeten gratis zijn. Ivan Illich (1926-2002) heeft zich in 1973 aan een berekening gewaagd (in zijn boek *Energieverbruik en maatschappelijke tegenstellingen*): *de doorsnee Amerikaan besteedt meer dan 1500 uren per jaar aan zijn wagen, of vier uur per dag, zaterdag en zondag inbegrepen: hij moet geld verdienen om zijn wagen te betalen, hij moet werken voor de benzine, voor de verzekering en voor andere kosten. Een vierde van de tijd dat hij wakker is, is hij met zijn mobiliteit bezig. In snelheid omgerekend zou dat neerkomen op zes kilometer per uur* (samenvatting door Willy Coolsaet, in *Naar een oplossing voor het verkeersprobleem*). De redenering gaat ook op voor het openbaar vervoer. *Ik heb geleerd dat de snelste reiziger diegene is die te voet gaat. Stel dat we doen wie het eerst op een plaats aankomt vijftig kilometer verder. Het tarief voor de trein is bijna een dagloon. Ik vertrek nu te voet en ben er vóór de avond; intussen zul jij het reisgeld*

verdienen en er pas morgen aankomen, schrijft Henry David Thoreau (1817-1862) in *Walden* (hoofdstuk *Besparing*). Er dan is er nog de sociale dimensie.

Zich verplaatsen met het openbaar vervoer en zeker met de auto is zeer duur. Niet iedereen kan het zich veroorloven. Deze ongelijkheid in materiële middelen, die overigens de laatste 50 jaar steeds toeneemt, is onrechtvaardig en bedreigt de stabiliteit van de samenleving. Ivan Illich pleit voor conviviale werktuigen, dat zijn kleinschalige werktuigen die het samenleven (*convivere*) bevorderen omdat ze voor iedereen toegankelijk zijn (zowel financieel als wat betreft ermee kunnen werken), in tegenstelling tot de ingewikkelde, grootschalige technologie die zo duur is dat ze in handen komt van een kleine elite (kapitalisten of de bestuurselite in communistische landen), waardoor de ongelijkheid extreem wordt. Wat betreft vervoer, pleit Illich voor de fiets: *De fiets is op verkeerstechnisch gebied een der belangrijkste uitvindingen van de moderne tijden. Het wiel was naar alle waarschijnlijkheid de laatste grote uitvinding van het neolithicum. De kogellager – ontwikkeld rond 1870 – maakte het wiel ten volle bruikbaar. De wrijvingscoëfficiënt werd met een factor duizend verminderd. De mens die fietst kan drie of vier keer zo snel gaan als de voetganger, maar gebruikt bij dit proces vijf maal zo weinig energie. Door de fiets werd de voortbeweging verheven tot een niveau waarboven geen vooruitgang meer mogelijk is. De fiets is ongevaarlijk, goedkoop, creëert geen voorrechten en buit niemand uit. De kosten van de benodigde infrastructuur zijn klein,* aldus Illich (*Energieverbruik en maatschappelijke tegenstellingen*). Fietsen en wandelen liggen natuurlijk niet zo ver uit elkaar (je kan punt voor punt overlopen of wat in deze brochure geschreven wordt over wandelen, ook opgaat voor fietsen: nu eens zal fietsen in het voordeel zijn, dan weer wandelen; je kan ook vergelijken met andere lichaamsbeweging en sport: lees *Wandelen of wandelsport?* op p. 26).

Het is bijna een zekerheid: in de toekomst zullen menselijke verplaatsingen (als die er nog zullen zijn) weer in hoofdzaak gebeuren zonder externe energiebron, op eigen kracht, met de fiets (als die er nog zullen zijn) of te voet. De inkrimping met verkleining van schaal is onvermijdelijk, want de draagkracht van de aarde is overschreden. Ofwel komt er als gevolg van het overschrijden van de planetaire grenzen een ongeplande, chaotische ineenstorting, met alle ellende van dien en met de kans dat er geen mensen meer zullen zijn (vooral als er een nucleair wereldconflict zou uitbreken). Ofwel komt er een gecontroleerde inkrimping, vrijwillig of van boven opgelegd, waarbij bijna alle verplaatsingen weer te voet of met de fiets gebeuren, met de mogelijkheid van een beperkt openbaar vervoer en enkele snelle interventievoertuigen voor hulpdiensten (brandweer, ambulance). Hoe dat gerealiseerd kan worden, is een moeilijke vraag.

Het is in elk geval zinvol dat reeds nu mensen weer veel meer te voet gaan, als protest tegen de huidige desastreuze grootschaligheid en snelheidsmanie. Dit kan voor een stuk sociaal isolement meebrengen, maar biedt ook de kans op een betere levenskwaliteit. De pluspunten van het wandelen als doel op zich (verderop behandeld in punt 2.2.) blijven in grote mate gelden bij het wandelen als middel tot verplaatsing.

Er moet wel op gelet worden dat we niet vervallen in het andere uiterste en alle techniek per definitie afwijzen, dat we bij wijze van spreken ook de fiets als desastreus gaan beschouwen. Techniek helpt ons in het realiseren van onze strevingen en is dus positief, zolang ons handelen binnen de draagkracht van het ecologische aardesysteem blijft.

Dit hele probleem, dat het "teveel" (hoogmoed) niet mag vervallen tot een "te weinig" (nederigheid), is van belang in de huidige discussie of de analyse van de milieuproblemen die hier wordt gegeven, wel diep genoeg gaat (wel fundamenteel genoeg is). Het is de discussie over de verhouding tussen mens en natuur. Het is zinvol daar verder op in te gaan, niet alleen

om de hier gegeven analyse verder te verduidelijken en te verdedigen, maar ook omdat de verhouding mens-natuur uiteraard nauw samenhangt met het thema wandelen.

Mens en natuur

De houding van de mens tegenover de natuur is in alle culturen "we moeten de natuur gebruiken", terecht: zonder zaken uit de natuur kan de mens geen enkele streving realiseren. De moderne mens voegt daaraan toe "en we kunnen dat onbeperkt doen dank zij onze superieure technowetenschap". De poging tot realisatie van dit laatste heeft de natuur zodanig ontwricht dat ondertussen onze bestaansvoorwaarden (bv. een mensvriendelijk klimaat, voldoende water en vruchtbare grond, geen gif in ons lichaam) geschonden zijn, al dan niet nog te herstellen. Sommigen stellen dat deze analyse niet ver genoeg gaat: de houding van de mens tegenover de natuur zou fundamenteel moeten wijzigen. Het antropocentrisme zou vervangen moeten worden door een ecocentrisme. De vraag is wat dit concreet betekent.

Sommigen stellen dat we bepaalde ecosystemen (bv. een rivier, een natuurgebied) rechten moeten geven, zoals we aan mensen mensenrechten geven. Deze visie is filosofisch niet te verdedigen.

Rechten, slechts te funderen voor mensen

Rechten, zowel voor mensen, dieren of ecosystemen, bestaan niet als dat objectieve zaken zouden zijn los van de menselijke wil. Er bestaan geen rechten als goddelijke geboden of als platonische vormen, omdat goden en Plato's vormenwereld ficties zijn, en er bestaan geen rechten als (Kantiaanse) categorische imperatieven, omdat een categorische imperatief (een verplichting die zogezegd ook zou gelden als er geen sanctie staat op het niet naleven ervan) even onzinnig is als een vierkante cirkel. Rechten zijn zaken die mensen afspreken om elkaar te geven. Ze zijn de inhoud van een sociaal contract. Er is, voor wie rationeel handelt en dus ook in de toekomst kijkt, een reden met vrij groot dwangkarakter om rechten af te spreken en ook effectief toe te passen: wie aan de ander rechten geeft, heeft veel grotere kans dat de ander ook aan hem of haar rechten geeft – het is de gulden regel "doe aan een ander niet, wat je zelf niet wil aangedaan worden, zolang de ander jou dat inderdaad niet aandoet". Wie de rechten van anderen respecteert, zal het beste diens eigen strevingen kunnen realiseren, omdat de anderen ook diens rechten zullen respecteren. Toegegeven, dat zal niet altijd het geval zijn.

Soms denken mensen dat ze voldoende sterk zijn om hun strevingen te realiseren zonder dat ze een sociaal contract moeten nakomen – ten onrechte blijkt meestal, toch op langere termijn bekeken. Bovendien is er de zwakte van het menselijk verstand.

Mensen die verstandelijk inzien dat ze het best hun strevingen kunnen realiseren als ze het sociaal contract nakomen, slagen daar niet altijd in, omdat hun verlangens op korte termijn sterker zijn dan het inzicht dat rekening houdt met de lange termijn. De oplossing ligt in het instellen van maatschappelijke instituties die het naleven van het sociaal contract bevorderen door aan het niet naleven ervan sancties op korte termijn te koppelen. Ook dat helpt niet altijd, maar zorgt er toch voor dat meer mensen het sociaal contract naleven. Het is het maximum dat op ethisch vlak te bereiken is. Dat wil niet zeggen dat ficties als "rechten los van afspraken" (goddelijke geboden, platonische vormen, categorische imperatieven) het gedrag van mensen

niet kunnen sturen, integendeel (zoals ook fictieve goden of verzonnen verhalen mensen kunnen sturen).

De inhoud van zogezegd objectieve normen en rechten is echter pure willekeur van de ontwerpers of de behoeders van de fictie (vooral priesters): de ene god wil oorlog met ongelovigen, de andere god wil vrede; de ene platonist ziet "de dienstbaarheid van de slaaf aan de meester" aanwezig in de vormenwereld, de andere platonist aanschouwt daar "het verbod om een mens slaaf te maken"; de ene filosoof denkt dat "lieg nooit" een categorische imperatief is, de andere filosoof ziet de regel "je moet liegen tegen jouw vijanden" als categorisch. Het inhoudelijke principe van het sociale contract steunend op de (formele) basis van de gulden regel daarentegen ligt vast: de gelijkvrijheid. Ook hier stellen zich vaak onenigheden. De concrete toepassingen van de gelijkvrijheid vragen verdere redeneringen, waarbij terechte uitzonderingen kunnen verdedigd worden. Bovendien zoekt de rede vaak, in opdracht van de irrationele verlangens, (meestal foutieve) redenen om de gelijkvrijheid af te zwakken. Toch blijft de gelijkvrijheid als doel aanwezig en komt ethisch gedrag in principe neer op het verkleinen van ongelijkheid. De contouren zijn duidelijk: vrede is bijna steeds te verkiezen boven het doden van anderen als vijand; slavernij is niet toelaatbaar; liegen kan pas in uitzonderlijke situaties.

Duidelijk is dit gevolg: omdat dieren en ecosystemen geen sociaal contract kunnen afsluiten, kunnen zij geen rechten laten gelden. Zoals Hobbes (1588-1679), de eerste theoreticus van de mensenrechten (die hij *natuurwetten* noemt - zie de beroemde hoofdstukken 14 en 15 van zijn *Leviathan*), opmerkt: *het is onmogelijk om een overeenkomst aan te gaan met redeloze dieren. Zij kunnen geen rechten overdragen en zonder wederzijdse aanvaarding bestaat geen overeenkomst* (hoofdstuk 14, 68). Het staat ieder mens vrij rechten te geven aan dieren en ecosystemen en bijvoorbeeld dieren niet te willen doden of geen economisch gebruik te willen maken van een bepaald natuurgebied, maar als een andere mens geen rechten wil geven aan dieren of ecosystemen, bestaat er geen zinvol argument (geen dwingende reden) om die te overtuigen dat toch te doen, tenzij de eventuele negatieve gevolgen voor die persoon zelf. Je kan ethische ficties verzinnen, maar die zullen geen invloed hebben op wie hun fictief karakter doorziet, en terecht. Er is bijvoorbeeld geen dwingende reden om geen wilde dieren te vangen en te eten, of om ertsen aanwezig in een bepaald natuurgebied niet te ontginnen, zolang men binnen de grenzen blijft gesteld door de natuur. Om dat laatste te garanderen stellen sommigen dat de mensen moeten "samenwerken met de natuur" en "in harmonie leven" met de niet-menselijke natuur. Ook deze visie is, wegens het fictieve natuurbeeld, filosofisch niet te verdedigen.

De natuur is niet harmonieus

Als we wandelen, kan de omgeving op ons de indruk maken van een rustig, "harmonieus" geheel, waarin alle delen samenwerken om die omgeving tot stand te brengen. Dat is een onjuist beeld. De omgeving (de natuur) is een groot strijdtoneel, waar hier en daar wel samenwerking voorkomt, maar waar niet levende krachten louter toevallig inwerken op de omgeving, met voordeel voor het ene levende wezen en nadeel voor het andere, en waar die levende wezens (organismen, zowel soorten onderling als individuen binnen één soort) vooral vechten tegen elkaar om te blijven bestaan en om zich seksueel te uiten. Soms zien we een uiteengereten vogelkarkas liggen, we merken op hoe de ene boom geen licht overlaat voor andere bomen, wij vertrappen constant insecten. We ervaren het ook in ons eigen leven.

Het geluk is slechts een droom en het verdriet is reëel. Ik ondervind dit al tachtig jaar lang. Ik

weet niets beters dan me er maar bij neer te leggen en mezelf voor te houden dat de vliegen geboren worden om te worden opgegeten door de spinnen en de mensen om opgevreten te worden door verdriet, schrijft de oude Voltaire (1694-1778), in een brief uit 1774 aan markies de Florian. De brief wordt geciteerd door Arthur Schopenhauer (1788-1860), die het beeld verder uitwerkt in zijn meesterlijke stijl: *op deze wereld, dit strijdtoneel van gekwelde en angstige wezens, die slechts kunnen bestaan doordat de een de ander opeet, waar elk roofdier het levende graf is van duizend andere dieren en zijn zelfbehoud een keten van marteldoden vormt, waar vervolgens met de toename van kennis ook het vermogen om te lijden toeneemt, een vermogen dat bij de mens zijn hoogste peil bereikt, en dat des te hoger, naarmate hij intelligenter is – welnu op deze wereld heeft men een systeem van optimisme willen toepassen en men heeft ons willen bewijzen dat ze de beste van alle mogelijke werelden is. De absurditeit is schrijnend – en dan wil zo'n optimist me de ogen openen en laten zien hoe mooi de wereld wel niet is, een en al zonneschijn, met haar dalen, rivieren, planten, dieren enzovoort. Maar is de wereld dan soms een kijkkast? Om te zien zijn deze dingen inderdaad mooi, maar ze te zijn, dat is heel wat anders* (*De wereld als wil en voorstelling*, deel 2, hoofdstuk 46).

Charles Darwin (1809-1882) zal enkele jaren later deze schopenhaueriaanse visie een wetenschappelijk fundament geven met zijn evolutietheorie, met "het overleven van de meest aangepaste" als kernbegrip. Het beeld van een harmonieuze natuur is onwetenschappelijk.

Maar antwoorden de ecocentristen tegen de antropocentristen: de mens kan zich niet zomaar zien als heerser over de natuur, want hij maakt zelf deel uit van die natuur. Dat laatste klopt, maar is juist een argument voor het antropocentrisme, dat wel bescheiden moet zijn.

Antropocentrisme moet terug bescheiden worden

De mens is geen god en kan buiten de natuur niet bestaan (in zover is ook alle cultuur natuurlijk). De mens is afhankelijk van bepaalde bronnen uit de natuur om diens strevingen te realiseren. Hij of zij moet die strevingen centraal stellen en zich dan de vereiste hulpbronnen uit de natuur toe-eigenen, als het ware strijd leveren tegen bepaalde delen van de natuur. Reeds de jagers-verzamelaars, verre van in harmonie te leven met hun omgeving, voerden een strijd tegen de dieren die ze voor voeding en kledij wilden vangen en brandden waarschijnlijk bossen af om wilde dieren aan te trekken. En als er te veel of te weinig water was, voerden ze strijd tegen het water, door middel van (niet erg efficiënte) magische of religieuze praktijken.

Wie pleit om te leven in harmonie met de natuur, in de zin dat we de natuur uit principe met rust moeten laten, pleit voor nederigheid en onderwerping aan de natuurkrachten en zo voor het opheffen van de mensheid. Zoals de leeuw zich leeuw-centrisch gedraagt, moet de mens zich antropocentrisch gedragen, wil hij totale vernedering (vernietiging) voorkomen. Wel is door de techniek, en vanaf 1600 door de technologie (dat is techniek gebaseerd op de exacte natuurwetenschappen), de macht van de mens over andere delen uit de natuur zo sterk toegenomen dat die sinds 250 jaar denkt dat zij of hij de natuur onbeperkt kan beheersen. De mens denkt almachtig te zijn geworden, denkt dat er geen grenzen meer zijn aan de realisatie van diens materiële strevingen – ten onrechte, het is levensgevaarlijke hoogmoed.

De vele milieuproblemen tonen aan dat de mens de strijd tegen natuurelementen maar kan winnen binnen bepaalde grenzen en dat de mens, als die de grenzen overschrijdt, dreigt alles te verliezen. De mens moet niet de natuur respecteren, wel de grenzen die de natuur stelt. Niet het antropocentrisch ingrijpen in de natuur is het probleem, wel de te grote schaal ervan.

Wil de mens ook in de toekomst nog diens strevingen kunnen realiseren, dan moet die dringend de schaal van diens ingrijpen naar beneden brengen (inkrimpen) tot die schaal terug komt binnen de ecologische draagkracht van de aarde – bijna zeker terug naar de schaal van vóór de Grote Versnelling en waarschijnlijk op meerdere terreinen ook terug naar de schaal van vóór de industriële revolutie, de schaal van de wandelaarster (of fietser) die enkel de eigen energie gebruikt. Belangrijk daarbij is het inzicht dat dit geen toename van ongeluk betekent.

Soberheid, indien toegepast in de juiste mate, maakt niet per definitie ongelukkig.

Deze boodschap is een klassieker van vele filosofen, vooral uit de klassieke oudheid. Eén voorbeeld: *Mooi is gelijkmatigheid in alles; overdaad en gebrek lijken mij niets,* schrijft Democritus (ca. 460-370 v.o.t. - fr. DK 10). Ook na de industriële revolutie waren er denkers die de beginnende versnelling afwezen, zoals William Morris (1834-1896), in wiens utopisch land *Nowhere* mensen voor een lange afstand niet snel reizen per trein, maar traag met kar en paard of boot.

Henry David Thoreau richtte zich tot *hen die rijk lijken, maar tot de verschrikkelijkst verarmde klassen behoren, die waardeloze spullen hebben opgehoopt, maar niet weten hoe ze ze moeten gebruiken of ervan af kunnen komen en die aldus hun eigen gouden of zilveren ketens hebben gesmeed* (*Walden*, hoofdstuk *Besparing*). Hij richt zich dus tot ons, met als boodschap: *De ondergaande zon wordt door de ramen van het armenhuis even stralend weerspiegeld als door de woning van een rijke; de sneeuw smelt er even vroeg in de lente vóór de deur. Van overbodige rijkdom kunnen alleen overbodige dingen gekocht worden. Geld is niet nodig om iets te kopen dat de ziel nodig heeft* (*Besluit*). Thoreau wou zijn boodschap in de praktijk brengen en trok zich twee jaar terug in een zelfgebouwde, zeer kleine hut (zie foto p. 15) aan het meer Walden, waar hij zelf in zijn levensonderhoud voorzag en vooral veel wandelde in de bossen en velden.

Thoreau maakt dezelfde fout als de cynische filosofen (lees p. 45): de overvloed (hoogmoed) moet je niet vervangen door bijna niets (nederigheid), maar door iets tussenin (bescheidenheid). Wie de auto vervangt door wandelen, moet niet zoals Diogenes gaan wonen in een ton.

Thoreau heeft wel gelijk dat snelle voertuigen niet nodig zijn om gelukkig te worden en dat wandelen beter doet leven.

Drie wandelende filosofen

alleen

Immanuel Kant
J.T. Puttrich, 1793

met poedel

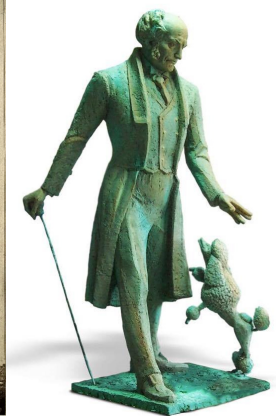

Arthur Schopenhauer
Giennadij Jerszow (°1967)

met vrouw en kind

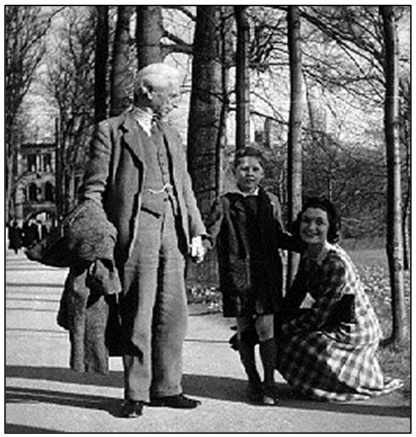

Bertrand Russell
april 1945

2.2. Goedleven en wandelen als doel

Goedleven vraagt dat we voldoende wandelen, ook als doel op zich. Het draagt bij tot de realisatie van de fundamentele menselijke strevingen, namelijk (volgens een relatief, maar veel inzicht gevend schema) blijven leven, aangenaam leven, seksueel genieten, erkenning (waarde) krijgen, ideëel genieten (nieuwsgierigheid, esthetisch genot) en zin verwerven.

2.2.1. Wandelen om te blijven leven

Bijna iedereen streeft ernaar in leven te blijven en dus gezond te blijven (slechts bij grote pijn of frustratie aangaande andere strevingen en om zin te krijgen wijkt de levenswil soms).

Vele filosofen beklemtonen dat wandelden gezond is. Schopenhauer stelt het zo (*Bespiegelingen over levenswijsheid*, hfst. 2): *nu is het bewezen dat niets minder bijdraagt aan vrolijkheid dan rijkdom en niets meer dan een goede gezondheid*. Tot *de middelen hiertoe* behoort *dagelijks twee uur stevige lichaamsbeweging in de frisse lucht. Zonder voldoende dagelijkse beweging kan men niet gezond blijven. Zelfs de bomen hebben de beweging door de wind nodig, anders gedijen ze niet.* Tegen maagklachten raadt Descartes (1596-1650) o.a. *lichaamsbeweging* aan (brief aan Elisabeth van de Palts, juli 1644 - voor andere filosofen: lees *De wandelende filosofen* p. 44).

Ondertussen wordt het aangetoond door medische statistieken. Als je genoeg beweegt, loop je minder kans op kankers, hart- en vaatziekten, diabetes type 2 en dementie. Wandelen zou ook de veroudering afremmen.

Gezondheidswerkers organiseren campagnes als “10.00 stappen per dag”, omdat we nu zittend werken (zelfs zij die in de buitenlucht werken), ons zittend verplaatsen, ons meestal zittend ontspannen. Dat zittend leven, uiting van de Grote Versnelling, moet veranderen (zie punt 2.1), maar in afwachting is het zinvol om mensen aan te sporen om nu al meer te gaan wandelen.

Wandelen kan langs de andere kant gevaarlijk zijn, vooral voor wie van de rechte of gekende paden afwijkt. Je ontmoet dan mensen of dieren voor wie je een vreemdeling bent en die jou ongunstig gezind kunnen zijn, of je loopt op glibberige, ruige, avontuurlijke paden. Er is kans op een (al dan niet dodelijke) val of zelfs om ingesloten te worden door een bosbrand.

De klimaatverstoring maakt de wereld ook steeds gevaarlijker. Het aantal bosbranden neemt toe. Teken, die de ziekte van Lyme kunnen veroorzaken, kwamen vroeger in België bijna niet voor, maar zijn ondertussen goed ingeburgerd in onze bossen. Hittegolven nopen tot steeds sterkere zonnecrème en een te hoge ozonconcentratie kan leiden tot ademhalingsproblemen.

De les is duidelijk: neem de gepaste voorzorgsmaatregelen (voorzie bijvoorbeeld voldoende water, draag een lange broek in het bos, gebruik wandelstokken als het parcours risicovol wordt) en hou de wandeling bescheiden: maak ze niet te avontuurlijk.

2.2.2. Wandelen om aangenaam te leven

Bijna iedereen streeft ernaar comfortabel te leven, zonder te veel moeite of pijn, op een aangename manier. Wandelen kan daar toe bijdragen.

Vroeger wandelden mensen vaak om zich slecht te voelen: ze gingen op pelgrimstocht, liefst naar verafgelegen bedevaartsoorden, om boete te doen voor zonden of om goddelijke tussenkomst op aarde af te smeken. De pijnlijke blaren op de voeten veruitwendigden de zondige vlekken op de ziel, en de honger, dorst en vermoeidheid waren de bewijzen van de menselijke kwetsbaarheid. Het was een vernedering opgelegd als straf of een zelfvernedering, die, zoals meestal bij godsdiensten of andere geloofssystemen, na voldoende geduld omsloeg in hoogmoed: na het bereiken van de bestemming werd de pelgrim weer vrij van zonden en kon die rekenen op goddelijke gunsten.

Vernederende godsdiensten zijn in het westen op hun retour. Dat is goed, want de troost voor zorgen geboden door een godsdienst is vals en doet uiteindelijk meer kwaad dan goed. Ook de heropleving van zogenaamde pelgrimstochten moet bestempeld worden als hoogmoed vermomd als nederigheid (lees *Wandelen of wandelsport?* op p. 26).

Wandelen moet je helpen om je goed te voelen.

Wandelen en vergeten van zorgen

Wie zich slecht voelt (zorgen heeft, piekert, zich enerveert of verveelt), kan gaan wandelen, diens zinnen verzetten, een frisse neus halen, gaan uitwaaien. Je sluit de deur en je hoopt dat de bron van de negatieve gevoelens niet mee gaat wandelen. Op de wandeling wachten jou zovele zaken die je kunnen afleiden van jouw zorgen of jouw pijn. En als de pijn of zorgen toch blijven, dan vallen ze in dat grote geheel dat zoveel meer is dan hen, de stad van tientallen generaties of het landschap van duizenden jaren. Het landschap of de stad bieden troost. *Ik denk dat wel de heuvels, wouden, weiden / en stromen weten van mijn levenspijn,* dicht Petrarca (1304-1374), gegrepen door *de grijze sluier van verdriet* als gevolg van *het vuur der liefde* (*Canzoniere*, XXXV).

Natuurlijk helpt het niet altijd: de zorgen, sombere gedachten, ergernissen of verveling kunnen mee gaan wandelen en alle afleiding overwinnen en alle troost afwijzen. Ze kunnen zelfs sterker naar voor komen omdat de afleiding door de dagelijkse routine wegvalt. Ben je toch afgeleid door de wandeling, dan wacht bij de thuiskomst de bron van de negatieve stemming je meestal terug op. Maar evengoed zijn de negatieve gevoelens verdwenen of vallen ze lichter te dragen: de relativering door te wandelen heeft een blijvend effect.

Ook wie geen zorgen kent, kan diens leven veraangenamen door te wandelen.

Ik wandel, dus ik ben

Wandelen doe je om je goed te voelen.

Wandelen doet je beseffen dat je leeft, wat je op de eerste plaats wil, en dat geeft grote vreugde. Je voelt, daarom niet altijd bewust, maar toch duidelijk, de levensenergie in je lichaam, woelend stromend of zacht kabbelend, dat doet er weinig toe. Je zintuigen worden volop geprikkeld en doen je beseffen dat je (nog steeds) deel uitmaakt van deze wereld. Deze directe, lichamelijke ervaring wordt zeer mooi uitgedrukt door de Franse filosoof Pierre Gassendi (1592-1655), de eerste moderne filosoof die de epicuristische (dus atheïstische) inspiratie van de nieuwe natuurfilosofie van Galilei en moraalfilosofie van Hobbes openlijk heeft durven verwoorden.

In een brief aan Descartes schrijft Gassendi dat Descartes’ formule “*cogito ergo sum*” (*ik denk, dus ik ben*) moet vervangen worden door “*ambulo ergo sum*” (*ik wandel, dus ik ben).* Descartes, op zoek naar zekerheid van kennis, twijfelt aan alles, maar kan niet betwijfelen dat hij

twijfelt (denkt, bewust is) en dat bewijst dat ten minste hij zelf bestaat, toch als twijfelende geest. Maar om dan te bewijzen dat er ook een wereld buiten zijn denken bestaat, en dat hij dus een lichaam heeft, moet Descartes eerst, op traditionele, middeleeuwse wijze bewijzen dat God bestaat en dan veronderstellen dat de algoede God hem niet bedriegt omtrent het bestaan van iets buiten zijn geest. Dit beroep op God zint de epicurist Gassendi niet (hoewel hij in zijn geschriften steeds het christendom en het bestaan van een leven na de dood heeft aanvaard, waarschijnlijk enkel uit voorzichtigheid, om niet zoals Galilei en Hobbes problemen te krijgen met de autoriteiten van de kerk).

Gassendi stelt dat het bestaan van onszelf én de wereld met onze lichamen onmiddellijk bewezen wordt door het feit dat we handelen, wat zowel ons bewustzijn (ons denken, onze verlangens) veronderstelt als de wereld waarop ons handelen betrekking heeft en waarin we onze verlangens realiseren. Naast het reflexieve (denkende) ik is er een lichamelijk, prereflexief (handelend) ik, dat de verbondenheid met de wereld direct waarneemt. Als symbool voor het handelen heeft Gassendi allicht niet toevallig het wandelen gekozen: het weerspiegelt de beweging van de atomen, de essentie van de wereld. Waar de dualist Descartes het ideële (het bewustzijn, de geest) scheidt van het materiële (het lichaam in de wereld) en de nadruk legt op het ideële, wijst de materialistische Gassendi op de verbondenheid van idee en materie en op het belang van het handelende (wandelende) lichaam. Los van deze (epistemologische en antropologische) filosofische discussie, drukt Gassendi met zijn formule mooi uit hoe wandelen jou, al dan niet bewust, duidelijk maakt dat je bestaat.

De Nederlandse kunstenaar herman de vries (die zijn naam zonder hoofdletters wil) heeft de spreuk "ambulo ergo sum" aangebracht op een steen in het Duitse Steigerwald, waar hij wandelingen maakte als kunst-act, en in het Franse dorp Digne, geboorteplaats van Gassendi.

Het is misschien dat wat het meeste deugd doet, als je wandelt: voelen dat je beweegt en dus leeft en daarvoor neem je vaak er enkele ongemakken bij, zoals moe worden of minder aangenaam weer trotseren – slecht weer mag geen beletsel zijn.

Wandelen in zon, regen, kou en wind

Elk weer is wandelweer, behalve als het te heet wordt.

Een heerlijk zonnetje aan een blauwe hemel is natuurlijk aangenamer dan koude striemende regen die bij bakken uit sombere wolken stroomt. De paraplu is echter een wonderbaarlijke uitvinding (toegegeven, met minpunt dat hij wel eens kapot wil waaien) en tegen elk weer bestaat beschermende kledij (toegegeven, niet tegen hitte, juist het type weer dat met de klimaatverstoring steeds meer zal voorkomen).

Met het weer moet weinig rekening gehouden worden. Iemand die niet ziek is, zal geen schade oplopen door nat te worden. Het is slechts een koud bad nemen, wat aan niemand een verkoudheid bezorgt. Wilde dieren zijn het gezondst en zij worden aan alle weer blootgesteld. Ook onder mensen zijn zij die het meest daaraan blootgesteld worden, het gezondst, meent Thomas Jefferson (1743-1826), in een brief van 1786 aan Thomas Randolph jr. Druilerig weer mag de wandelpret niet bederven, zoals in het algemeen het weer jouw stemming niet negatief mag beïnvloeden. *Geef mij de grauwe, stedelijke wegen, / De in kaden vastgeklonken waterkant,*

/ De wolken, nooit zo schoon dan als ze, omrand / Door zolderramen, langs de lucht bewegen. // Alles is veel voor wie niet veel verwacht. / Het leven houdt zijn wonderen verborgen / Tot het ze, opeens, toont in hun hoge staat. // Dit heb ik bij mijzelve overdacht, / Verregend, op een miezerige morgen, / Domweg gelukkig, in de Dapperstraat, dicht J.C. Bloem (1887-1966) in *De Dapperstraat.*

Henry Thoreau beschrijft in de korte tekst *Een winterwandeling* hoe de koude ons niet mag deren: *we stappen haastig door de poederige sneeuw, verwarmd door een inwendig vuur, gehuld in een diepe gloed van gedachten en gevoelens*. *Op de koudste dag, op de winderigste heuvel, koestert de reiziger in de plooien van zijn jas een vuur dat warmer is dan wat in welke kachel dan ook wordt aangestoken.* Zoals steeds stijgt Thoreau, beïnvloed door het transcendentalisme van Ralph Waldo Emerson (1803-1882), op tot (te) hooggestemde bedenkingen: *er bestaat in de natuur een sluimerend onderaards vuur dat nooit uitgaat en dat door geen enkele kou teniet wordt gedaan. Dat onderaardse vuur heeft zijn altaar in de borst van ieder mens.*

Elke weer heeft zijn eigen karakter, zijn eigen charme. Volgens Edmund Burke (1729-1797) en Immanuel Kant (1724-1804) ga je zelfs bij voorkeur wandelen in een storm, want zo kan je het zogenaamde sublieme het best ervaren. *Alle dingen die, op welke manier dan ook angstaanjagend zijn of verband houden met iets verschrikkelijks, of een vergelijkbare uitwerking hebben als angst en afschuw, zijn een bron van het sublieme. Ze zijn in staat de sterkste emotie op te wekken die de geest kan ondergaan,* schrijft Burke. De epicuristische Romeinse dichter Lucretius (99-55 v.o.t.) zag het enigszins anders: *Heerlijk om bij een zware storm vanaf het land een ander te zien zwoegen op de wijde zee, niet dat andermans ellende zulk genoegen schenkt, maar wel de aanblik van het jou bespaarde leed* (*De natuur der dingen*, beginregels boek 2). Karl Schelle neemt een middenpositie in wat betreft stormen en ander "slecht" weer.

Karl Gottlob Schelle is een bijna totaal vergeten filosoof: hij heeft niet eens een wikipedia-pagina, zelfs niet in het Duits (raadpleging 18 april 2023). Hij werd geboren in 1777, gaf na zijn studies enkele jaren les in meerdere Duitse steden (Halle, Leipzig, Freiberg) en werd op zijn dertigste op rust gesteld omwille van psychische problemen. Er is een spoor uit 1825, toen hij verbleef in een psychiatrische instelling in Saksen, maar zijn sterftedatum is onbekend.

Hij was bevriend met Kant, maar beoefende een totaal andere soort filosofie dan zijn vriend, de zogenaamde *Popularphilosophie*: filosofen moeten niet (vermeend) diepzinnige speculatieve systemen uitdenken (zoals Kants *Transzendentalphilosophie*), maar nadenken over alledaagse zaken. Zo schreef Schelle in 1802 het boek *Die Spatziergänge oder die Kunst spatzieren zu gehn.*

Schelles kunst van het wandelen is steeds bescheiden. Altijd rustig weer zou te saai worden: *Kalmte en beweging in de natuur kunnen voor de wandelaar even welkom zijn, afhankelijk van zijn gemoedstoestand. Verandering is reeds op zich iets plezierigs. Na een lange periode van kalmte wil men graag een onweer zien, zoals men ook een druiligere dag apprecieert na een lange periode van mooi weer.* Schelle erkent de charme van woelig weer: *Wandelen in de wind, sterk of zwak, doet ons de charme aanvoelen van een leven zo opgejaagd dat de gewelddadige natuurkrachten op haar uitgestort worden.* Er is wel een belangrijke voorwaarde: *men mag de gelegenheid niet missen dat soort wandelingen te maken, op een berg en in een vallei, in de velden en in een bos, wanneer men er kan wandelen zonder gevaar.* Bovendien: *als de storm te lang duurt, wordt het lastig voor de wandelaar, want men moet toegeven dat het een geweldpleging is op de natuur en op onze impressies. De rust in de natuur is de meest geschikte toestand voor de gevoelens van een individu.* Er zijn overigens alternatieven voor een storm, zonder gevaar: *zelfs als de natuur kalm is, kan men de indruk van leven in beweging hebben, als men*

wandelt tussen hoge populieren waarvan de bladeren ruisen in een bries (hoofdstuk 17). Schelle weet: een wandeling blijft het aangenaamst zonder koude striemende regen, met een heerlijk zonnetje aan een blauwe hemel. En betrekt de hemel plots, dan kan je het goede humeur bewaren door te denken aan de aangename aankomst straks op de plaats van bestemming.

Na de wandeling

Bij aankomst op de bestemming wachten normaal gezien aangename momenten, meestal des te aangenamer omdat je er, tegen het eind van de wandeling, hebt naar uitgekeken: de opluchting het gehaald te hebben, de douche of het bad om je op te frissen of te verwarmen (naar gelang het weer), de rust in een comfortabele stoel of een korte slaap op bed, de maaltijd met lekker eten en verkwikkende dranken, de degustatie van lokale kazen met plaatselijk bier.

In de herfst bevat de maaltijd vaak wild, (half) wilde vogels zoals patrijs, fazant, eend of bosduif (en in Engeland korhoen), klein wild zoals konijn of haas, groot wild zoals everzwijn, ree, damhert of edelhert – uitgesproken, authentieke smaken, des te smaakvoller indien begeleid door voortreffelijke bieren of wijnen. Het is deels een compensatie voor de moeilijkheden die het jachtseizoen vaak meebrengt, zoals de bordjes “CHASSE - PASSAGE INTERDIT”, die heel jouw wandelroute in de war kunnen sturen. Maar wild eten, mag dat wel, zullen sommigen vragen.

Er is het vraagstuk van de gezondheid. Sommigen willen rood vlees of alcohol zo veel mogelijk bannen. Natuurlijk moet je overdaad vermijden. *Als men de maat te buiten gaat, kunnen de aangenaamste dingen de onaangenaamste worden*, zegt Democritus (DK 233). Zijn leerling Epicurus (341-270 v.o.t.) merkt echter terecht op*: Ook soberheid kent een maat en wie daarmee geen rekening houdt, vergaat het als degene die grenzen overschrijdt door zijn onmatigheid* (Vaticaanse stelling 63). Sommige gezondheidsgoeroes hebben de bescheidenheid verloren en willen een (nederig) ascetisme, alsof hun (hoogmoedig) doel om zo lang mogelijk te leven het enige is dat telt. *Het leven zonder feest is een lange weg zonder herberg*, stelt Democritus (DK 68B).

Daarnaast is er de steeds luider klinkende stem van de dierenrechtenactivisten, die het eten van alle vlees willen bannen. Dat dieren rechten zouden hebben, los van wat mensen hen willen toekennen, is echter een visie die geen stand houdt, zoals hierboven al werd betoogd (op p. 15).

Je kan wel het lijden van dieren zo veel als mogelijk willen vermijden, bijvoorbeeld omdat meedogendheid tegenover dieren meedogendheid tegenover mensen kan bevorderen. Duidelijk is dat het kortstondige leed van dieren gedood door de jacht en visvangst bijna steeds veel kleiner is dan het langdurige leed van dieren die door mensen gekweekt worden, zeker als het de grootschalige industriële vee- en visteelt betreft. Bovendien kan je je afvragen of een dier gedood door jacht of visvangst niet minder lijdt dan dieren in het wild die niet door mensen worden gedood, want ze blijven gespaard van ouderdom en bijhorende ziektes en van de hongerdood of het gedood worden door hun niet-menselijke vijanden. Duidelijk is wel dat de mens het doden van wilde dieren verstandig moet toepassen, dat wil zeggen met mate. Wie te veel wild vangt, zal het wildbestand vernietigen en zichzelf op langere termijn te kort doen. Er is geen ethische reden om geen kabeljauw te vangen, maar wel om te veel kabeljauw te vangen.

2.2.3. Wandelen om seks te hebben

Bijna iedereen streeft ernaar seksueel genot te hebben (tenzij bv. religie dit onderdrukt).

Wie seks wil hebben en geen partner kan krijgen op een vaste plaats (thuis, in een uitgangsgelegenheid, in een eroscentrum), kan gaan wandelen om een seksuele partner te ontmoeten. *Ik wil deze nacht in de straten verdwalen, / De klank van de stad maakt mijn ziel amoureus, / Al heb ik geen geld om plezier te betalen, / Ik vind wel een vrouwke heel net en genereus,* zingt Wannes Van de Velde (1937-2008).

Zit m'n dasje goed? / Zit m'n jasje goed? / Vader gaat op stap, zingt Toon Hermans. Geile mannen gaan naar stegen, pleinen of parken waar prostitué(e)s zich te huur aanbieden. Homoseksuele mannen deden, vóór de opkomst van het internet en datingsites, aan “cruising” in parken of openbare wc’s (rondwandelen om contact te leggen met mannen met wie ze dan ter plekke of elders seks hebben). Huwbare dochters werden door hun burgermoeders te kijk aangeboden aan potentiële echtgenotes tijdens wandelingen op de deftige promenades en in de druk bezochte parken. Verliefde koppeltjes gaan wandelen op rustigere plekken om te dromen over hun eeuwig samenzijn en om ondertussen ongestoord te kunnen vrijen. Velen kijken op hun wandeling discreet rond en nemen opwindende fantasieën mee voor later thuis.

Als er een vaste seksuele relatie beoogd wordt, eindigt het vaak als volgt: *Ik had een huus, 't was een kasteelke / Met vast tapiet en sjiek behang / Mien moeder zei: 't Is een juweelke. / Ik peisde 'k ik 't is mien gevang,* zoals Willem Vermandere (°1940) zingt. Als de liefde echter goed zit, is een luxe woning niet nodig: *Lat mie moar lopen langs de stroaten / Ik en mijn lief, da 'k zo geiren zie / En dansen doen we tot 's avonds loate / En dichte vrijen, ik en zie.*

Niet iedereen kent het geluk van de gelukte liefde. Ronddolen als gevolg van een verloren of onbereikbare liefde is een geliefd literair thema.

In *Het dwaallicht* van Willem Elsschot (1882-1960) helpt de uitgebluste burgerman Laarmans drie zwarte matrozen die in Antwerpen op zoek zijn naar een onvindbare Maria Van Dam, en denkt, als hij uiteindelijk huiswaarts keert: *loop door, dan wordt u wellicht de geilheid niet aangerekend die bij deze nachtelijke klopjacht uw stut is geweest*.

In *De dood in Venetië* van Thomas Mann (1875-1955) achtervolgt de oude kunstenaar Von Aschenbach in de steegjes en op pleintjes van het door cholera getroffen Venetië de jonge Tadzio, *een langharige jongen van misschien veertien jaar, volmaakt schoon*: *hoofd en hart waren dronken en zijn schreden liet hij leiden door de demon wiens lust het is ’s mensen rede en waardigheid met voeten te treden.*

In *Mr. Hawarden* van Filip De Pillecyn (1891-1962) zijn de vele wandelingen in het dal van de Amel voor de titelfiguur een manier om te kunnen leven met de herinneringen aan een noodlottig beëindigde liefde*: hij gaat behoedzaam en bevreemd rondziend zoals iemand die uit een lange ziekte is opgestaan en opnieuw het leven ontdekt. Zo worden vele dagen besteed en de vreemde man begint heel de streek te kennen. Het is als een onrust over hem dat hij er alles van weten moet. Daar is in de wereld veel wee dat monsieur Hawarden niet kende. Op een klein plekje aarde is de veelvuldigheid van alles wat vreet aan de ziel en brandt in het lichaam*.

In *De zeer schone uren van juffrouw Symforosa begijntjen* van Felix Timmermans (1886-1947) gaat de naïef gelovige jonge vrouw op *beeweg* naar het klooster waar Martinus is ingetreden, de tuinier die haar druivelaar kwam snoeien en op wie ze verliefd werd. *Ze ziet die zon om zijn hoofd, die bloemenbloei en die pij en dat gelukkig aangezicht. Alle zelfzucht loopt weg. Z’ is blij omdat hij gelukkig is*. Ze mist de trein en moet drie uren door de regen terugwandelen: *gelukkig heeft ze haren schuiler bij, en dan is ’t plezant in den regen te wandelen. Waaromheen zij kwelde en zuchtte van liefde die 't gemoed beneep, wat haar deed slingeren tussen hoop en ontgoocheling, dat zelfde heeft door zijn eigen wezen hare paden weer effen gemaakt en veel licht gesteld aan hun uiteinde. En dat is geen klein ding in een mens zijn leven!*

In *L'oeuvre au noir* (vertaald als *Het hermetisch zwart*) van Marguerite Yourcenar (1903 - 1987) ziet de renaissance geleerde Zeno zijn wereld verschrompelen, van Europa, dat hij doorkruist heeft, tot een kamertje: *Het nachtelijk heen-en-weer geloop begon weer: acht passen tussen de kist en het bed, twaalf passen tussen het dakraampje en de deur: hij versleet de vloer in wat reeds de wandeling van een gevangene was. Hij had altijd al geweten dat sommige van zijn passies, welke met vleselijke ketterij werden gelijkgesteld, hem het lot konden doen ondergaan van ketters. Het sprak vanzelf dat men kon branden om het feit dat men Gerhard had bemind, evengoed als men geroosterd kon worden om het lezen van de bijbel in de volkstaal.*

2.2.4. Wandelen om erkenning (waarde) te krijgen

Bijna iedereen wil erkenning krijgen van andere mensen, dat wil zeggen, door anderen waardevol bestempeld worden en in hun groep opgenomen worden, van anderen aandacht krijgen, door anderen geholpen worden en toegestaan worden om met hen samen te werken. Dat is de sociale dimensie van de mens.

In de meeste culturen wordt dit geven van erkenning (toekennen van waarde) hiërarchisch uitgewerkt: erkenning krijgen van iemand vereist dat je meer bent dan die ander, meer positieve kwaliteiten hebt, meer macht of rijkdom hebt, hoger staat in de maatschappelijke rangschikking (die vaak bepaald wordt door de kwaliteiten, macht of rijkdom, maar vaak ook arbitrair wordt vastgelegd). Volgens sommigen is dit onvermijdelijk, omdat de mens van nature naar dominantie zou streven. Anderen stellen dat hiërarchie louter een cultureel gegeven is en dat ook egalitaire culturen (of groepen) mogelijk zijn waar mensen van elkaar erkenning krijgen zonder dat er een rangschikking wordt opgemaakt (lees *De samenleving als wandeling onder vrienden* p. 63). Hoe dat ook zij, duidelijk is: onze westerse, moderne cultuur is sterk hiërarchisch.

Het hiërarchisch principe zit in de kern van het kapitalisme, door het principe van concurrentie: elke economische actor moet de andere overtroeven en liefst uitschakelen. Het kapitalisme zorgde bovendien voor een *Grote Transformatie* (boek van Karl Polanyi, uit 1944): de economie is dominant geworden over politiek en cultuur. Het principe van concurrentie doordringt dan ook alle maatschappelijke gebieden. Succes hebben is het doel. Wie geen succes kan halen, identificeert zich met iemand die wel succes heeft (denk aan de identificatie van de voetballiefhebber met zijn club: winst of verlies van de club komt neer op persoonlijk slagen of falen). Om de economie te doen draaien en mensen meer te doen consumeren, buit de reclame dit principe ongenadig uit: iedereen wordt aangespoord meer te kopen dan diens buur, zodat die boven de buur komt te staan en zo hiërarchisch erkenning krijgt (positionele goederen – lees p. 12).

Het hiërarchisch principe is zo overheersend dat ook wandelen er ten prooi aan valt.

Wandelen, paraderen en shoppen

Voor velen is wandelen maar de moeite als het paraderen wordt: zichzelf laten zien, in een optocht of solo, bijvoorbeeld laten zien hoe mooi men is, of hoe mooi (en duur) of hoe origineel men gekleed en versierd is, of hoe schattig de kinderen of kleinkinderen wel niet zijn, of met welke beroemdheden men kan optrekken, of hoe kwiek men nog is als oude mens, kortom laten zien dat men hoger staat in een bepaalde hiërarchie dan anderen. Militairen paraderen om hun kracht en paraatheid te etaleren. Vele jeugdbewegingen nemen het militaire wandelen over

en dragen zo (en door hun vernederende doopritueelen) bij tot de sociale reproductie van de hiërarchische samenleving. Achtergestelde groepen paraderen soms om te eisen dat ze niet langer lager staan in de hiërarchie. Deze laatste soort parades, zoals een gay-parade, streeft naar een egalitaire samenleving.

Wandelen wordt de laatste decennia bij velen ook meer en meer herleid tot shoppen: wandelen langs of in winkels, niet om te kopen wat men nodig heeft, maar gewoon om de tijd door te brengen, om te dromen van luxe en uiteraard om dan toch veel te kopen, namelijk wat me niet nodig heeft, maar waarmee men kan paraderen.

Een speciaal geval van hiërarchisch (positioneel) wandelen is de wandelsport.

Wandelen of wandelsport?

Wandelen is geen sport, hoewel velen het vervormen tot wandelsport.

Sport is het uitoefenen van lichamelijke (bij "denksporten" geestelijke) activiteit in het kader van een spel onderworpen aan vooraf overeengekomen regels die bepalen wie aan het einde van het spel de winnaar is. Sport is wezenlijk competitief: bedoeling is de snelste, de handigste, de bekwaamste te zijn om zo de tegenstanders te verslaan. Als er geen tegenstanders zijn, zit het competitieve element in de doelstelling om de eigen prestaties te verbeteren, en zo wordt een vergelijking met anderen weer mogelijk: de sporter maakt meer of minder vorderingen dan anderen. Wie gaat lopen of zwemmen zonder enige doelstelling wat de prestaties betreft, doet aan lichaamsbeweging, niet aan "sport" (dat begrip wordt dan te ruim om de dingen voldoende scherp te kunnen onderscheiden en het wezen ervan te kunnen vatten). Wie gewoon fietst, fietst "recreatief"; wie "sportief" fietst (alleen of in groep), wil "koersen", wil zo snel mogelijk fietsen en is, vóór die het weet, aan het trainen om de Mont Ventoux te beklimmen. Wie "sportief" wil wandelen, doet aan tracking en oefent voor een tocht naar Compostella.

In veel hedendaagse boeken over wandelen, zoals *Wandelen - een filosofische gids* van de filosoof Frédéric Gros (°1965) of *Ode aan het wandelen* van de antropoloog-socioloog David Le Breton (°1953), staat de grote trektocht centraal, het verleggen van grenzen, iets wat past bij ambitieuze mensen en bij de moderne prestatiemoraal. *Het lijkt wel dat een zware voettocht je – beter dan wat ook – zuivert van elke bekrompenheid en verwaandheid,* schrijft Robert Stevenson (1850-1894) in zijn *Reizen met een ezel in de Cevennen.* Het valt te betwijfelen. Vaak is er een verheerlijking van afzien (nederigheid), die op het einde verondersteld wordt om te slaan in euforie (*verwaandheid*, hoogmoed). Vele hedendaagse trektochten zijn pijnlijke "pelgrimstochten" waar op het einde de trekker niet waarde krijgt in de ogen van een god, maar in die van de vele bewonderaars die zo'n heldendaad niet kunnen stellen. De vzw *Kadee Bornem* organiseert het op grote schaal met de zogenaamde *Dodentocht, een niet-competitieve* [sic] *wandeling waarbij het de uitdaging is om 100 km. te wandelen in minimum 10 uur en maximum 24 uur*. Maar daar is toch niets verkeerds aan, wordt opgemerkt, wat is er nu mis met sport?

Sport is niet zo onschuldig als de enorme aanwezigheid ervan en aandacht ervoor doet veronderstellen. Sporten is gericht op het overheersen van de andere, sport is wezenlijk hiërarchisch, sport is gericht op ongelijkheid, sport is oorlog, zoals het metaforisch, maar niet onjuist wordt uitgedrukt – en als de wereld iets niet nodig heeft om een plaats te zijn waar mensen gelukkig kunnen leven, dan is het hiërarchie, ongelijkheid of oorlog. Sport steunt de zowel hoogmoedige als nederige idee dat iemand maar waarde heeft als die meer van iets heeft of meer is dan een ander. Men antwoordt: het is maar een spel. Dat klopt, maar spelen staat

niet los van het "echte" leven. Spel weerspiegelt de waarden van een samenleving; spel brengt jongeren die waarden bij en houdt ze in stand bij volwassenen. Sport brengt jongeren een overwinnaarsmentaliteit bij en verstevigt die bij volwassenen. Het heeft tot gevolg dat mensen te weinig beseffen dat ten alle prijze willen overwinnen de oorzaak is van veel miserie, in de eerste plaats bij de overwonnenen, maar ook bij de overwinnaars, o.a. door verlies aan zekerheid en stabiliteit van de samenleving. Het sportspel wordt bovendien vrij vlug meer dan spel, als geld zijn intrede doet, ook in de amateursport, en zeker als sporten een beroep wordt. De financiële excessen in de hedendaagse sportwereld zijn onvoorstelbaar geworden, van de lonen en inkomsten van topvoetballers tot de fraude bij hun bazen (die een eventuele veroordeling vlotjes afkopen, door de klassenjustitie die met "de minnelijke schikking" officieel is geworden). De sporttoeschouwers trekken het zich niet aan: ze krijgen hun amusement, zodat ze niet aan de (wereld)problemen moeten denken. Het ontwaken uit de wereld waarbij sport en spel overdreven aandacht krijgen, zal hard zijn. Al is een wedstrijd onder vrienden niet het grootste kwaad ter wereld, sportbeoefening moet dringend aan bescheidenheid winnen.

En wat het sporten zonder tegenstander betreft: waarom is het nodig "jezelf te overtreffen" en "tot de uiterste grens te gaan"? Waarom zo veel en zo snel mogelijk willen wandelen? Waarom in ascetische overlevingsmodus willen gaan door alle comfort te vermijden? Het is de uiting van dezelfde overwinnaarsmentaliteit als bij de competitiesport. Het is het gevolg van een prestatiemoraal, die zo overheersend is geworden dat ze zowel het beroepsleven als de vrije tijd ondraaglijk hard maakt (denk aan de stress als gevolg van het te drukke "ontspanningsleven", in het bijzonder bij jongeren). Het is de hoogmoedige houding die weigert te aanvaarden dat de mens beperkingen heeft. Het is tevens een gevolg van de desintegratie van de samenleving.

Waarde krijgen is het gevolg van het behoren tot een groep. De groep geeft jou een waarde, wat zich concreet uit in aandacht, bevestiging, hulp indien nodig. In de moderne tijd is de groepsverbondenheid echter grotendeels verdwenen. We leven in een individualistische maatschappij, waar iemand niet meer automatisch waarde (en een identiteit) krijgt door diens plaats in een groep van mensen die elkaar kennen, maar waar iemand enkel nog waarde kan verwerven door zijn lichaam te doen opvallen tegenover vreemden. De identiteit valt samen met het lichaam, zoals psychoanalyticus Paul Verhaeghe (°1955) analyseert in *Identiteit*. Het uiterlijke wordt het belangrijkste. Lichaamscultussen nemen dan ook een hoge vlucht: men wil er zo mooi mogelijk uitzien, men etaleert diens lichaam door sexy kledij of men "versiert" het met tatoeages, men gaat naar de plastische chirurg en men toont hoe sportief men wel niet is.

Het is niet verkeerd bij een wandeling eens wat verder te gaan of wat vlugger op te schieten, zich eens extra in te spannen, eens extra moeite te doen, omdat je zo iets extra kan zien, of omdat je zo het gevoel te leven (*ik wandel dus ik ben*, zoals beschreven op p. 20-21) intenser ervaart. Anderzijds, je *rugzak in de berm gooien* en je *ernaast ploffen op de grond* omdat je *té moe* bent, is niet *kleinzerig* (zoals medewandelaars je zullen *verwijten*), maar getuigt van authenticiteit (trouw aan jezelf), stelt Sartre (1905-1980), op basis van een (lange, ingewikkelde) analyse van *vrijheid als eerste voorwaarde voor het handelen* en Adlers theorie van het minderwaardigheidscomplex (*Het zijn en het niet,* deel 4, hfst. 1, I). De houding om altijd meer te willen en meer te willen dan anderen, zo vaak opgehemeld in de massaal verschijnende reisverslagen en "odes aan het wandelen", is geen goede ingesteldheid. Wandelen mag geen sport worden.

Wandelen blijft best *de kunst* die Karl Schelle voor ogen had: *Zelfs in de veronderstelling dat iemand een lichaam heeft dat niet vlug vermoeid geraakt, dan nog moet hij zijn wandelingen beperkt houden, al was het wegens gebrek aan intellectuele interesse, die niet ongedwongen verlengd kan worden. Algemeen gezien geldt volgende regel: een wandeling niet verder zetten*

wanneer men zich (fysiek) niet op zijn gemak voelt, of wanneer men geen (intellectuele) interesse meer heeft in de wandeling (*Die Spatziergänge,* hoofdstuk 18).

De Nederlandse filosoof Ton Lemaire (°1941), die zich terugtrok op het Franse platteland, legt het verband tussen een dergelijke bescheiden vorm van wandelen en de waarden van de samenleving. In zijn *Met lichte tred - De wereld van de wandelaar* trapt hij toch enigszins in de sportieve val, want *een geslaagde wandeling* is voor hem *een flinke wandeling van een hele dag of meerdere dagen, bij voorkeur door een afwisselend landschap waarin bij voorkeur ook wat ruige delen voorkomen.* Dat is in elk geval meer dan wat Karl Schelle aanraadt. Lemaire schrijft echter ook: *In de wereld van de 'echte' wandelaar is snelheid irrelevant en haast niet op zijn plaats: traagheid, aandacht voor het moment en het nabije staan hoog aangeschreven. Streven naar permanente groei heeft plaatsgemaakt voor de kunst van het genoegen nemen met wat er is, de tendens tot steeds groter is vervangen door het besef van schaal en maat. Die 'vrije' wandelaar kan begrepen worden als een pionier of voorloper van een gezonde, evenwichtiger en verstandiger samenleving, de goed beleefde wandeling een voorproefje van een wijzere leefwijze.*

Als wandelen voor erkenning zorgt, dan liefst door egalitaire verbondenheid met medewandelaars. Wat dan met de visie van sommigen dat je het best op je eentje wandelt?

Alleen wandelen of in gezelschap?

Je kan filosoferen over de relatieve betekenis van alleen of samen wandelen.

Enerzijds, volgens sommigen zijn we altijd alleen, er is geen ontsnappen aan ons lichaam dat ons scheidt van de anderen. We zijn nooit samen, ten hoogste naast elkaar. *Je loopt alleen, altijd alleen, / al weet je duizend mensen / om je heen, en loopt er soms / iemand een eindje mee*, dicht Ingmar Heytze (°1970) in *Onderweg*. Dit fundamenteel alleen zijn (of eenzaam zijn) is een ervaring die vaak sterk wordt aangevoeld door langere tijd alleen te wandelen.

Anderzijds, volgens sommigen zijn we nooit alleen, zelfs niet als er geen mensen rondom ons zijn. *Ik heb heel veel gezelschap, vooral 's morgens wanneer er geen bezoek komt,* schrijft Thoreau. *Ondergedompeld zijn in de natuur betekent een permanente prikkel. Alles spreekt tegen je, begroet je, vraagt om aandacht: bomen, bloemen, de kleur van de wegen. Het is onmogelijk om alleen te zijn als je wandelt, daarvoor zijn alle dingen onder je blik te veel je bezit,* schrijft Frédéric Gros (*Wandelen - een filosofische gids*, hoofdstuk 7).

Los van deze filosofische beschouwingen maakt het uiteraard een groot verschil of je als enige mens of samen met andere mensen gaat wandelen.

Je kan een wandeling alleen doen, met twee, met een paar vrienden, met een groter gezelschap, met een massa. Het ene is op zich beschouwd niet waardevoller dan het andere, maar het maakt een wandeling uiteraard anders.

Er zijn wandelingen die juist waardevol worden door de grootte van de groep. De functie is dan meestal beperkt en steunt op het grote aantal deelnemers. De kracht van een militaire parade is het aantal marcheerders. Een protestwandeling is mogelijk in je eentje, maar hoe meer mensen meelopen, hoe meer protest, en hoe groter de potentiële invloed wordt. Mahatma Ghandi (1869-1948) startte zijn zoutmars in 1930 (protest tegen de zoutbelasting geïnd door de Britse kolonisator) met 78 volgelingen, om later een stoet van 2 kilometer lang te worden. Niet voor niets tellen organisatoren van een betoging steeds meer deelnemers dan de politie in opdracht van de autoriteiten.

Volgens velen doe je een wandeling bij voorkeur alleen. Enkel dan zou je voldoende aandacht kunnen besteden aan de wandeling zelf en zou de waarde ervan ten volle gerealiseerd worden. *Om er echt van te genieten, moet een lange voetreis alleen worden gemaakt, want de vrijheid is essentieel; je moet vrij zijn om te stoppen en door te gaan, en die ene weg te volgen of een andere, en je moet in je eigen tempo kunnen lopen*, schrijft Robert Stevenson (*Reis met een ezel door de Cevennen*). Vrijheid is de grote troef van alleen wandelen.

Wie echter alleen wandelt en onderweg moeilijkheden krijgt (te weinig water heeft, de weg kwijt raakt, ziek wordt, een obstakel of gevaar tegenkomt, …) staat er alleen voor en kan niet rekenen op hulp van gezellen. Wie wel vaak wil gaan wandelen, maar er op het moment van vertrek soms tegenop ziet, kan een extra motiverende kracht vinden door te wandelen met anderen. Je moet dan op voorhand afspreken en je kan de anderen niet zomaar in de steek laten.

Met gezelschap wordt de wandeling een combinatie van een gesprek dat je ook stilstaand kan voeren, met elementen van een wandeling, waarbij de verhouding tussen beide kan variëren. De aanwezigheid van anderen kan afleiden van de omgeving, maar ook juist helpen om er meer aandacht voor te krijgen, dank zij opmerkingen van medewandelaars. Gedachten opgeroepen door de wandeling kunnen in gezelschap gedeeld worden en zo verrijkt of getoetst worden. Wie alleen wandelt, heeft meestal andere gedachten dan wie vergezeld wordt. Eén enkel mens tegenover de wereld voelt anders aan dan een groep mensen in de wereld.

Als je wandelt in gezelschap, wordt de organisatie meestal moeilijker. Denk, in onze samenleving met De Grote Versnelling, alleen al aan het vinden van een moment dat voor iedereen past. Er stelt zich in dat geval ook de vraag naar de leiding.

Wie leidt de wandeling?

Je kan een wandeling aanvatten op goed vallen uit, zonder vooraf iets te regelen. Vooral als je in groep vertrekt, kan dat problemen opleveren. Voortdurend moeten er beslissingen genomen worden: gaan we links of rechts, gaan we traag of vlug, pauzeren we nu al of straks. Als er bij elke beslissing overlegd moet worden, dreigt er meer overleg te zijn dan wandeling. Misschien is het toch aangeraden te zorgen voor enige leiding, iemand die vooraf een plan opstelt en iemand, dezelfde of iemand anders, die zorgt dat het plan vlot wordt uitgevoerd (het kunnen ook meerdere personen zijn). Dat betekent niet dat de leider alles kan doen wat die wil. Ofwel legt die een vooraf gemaakt plan ter goedkeuring voor. Wie er zich niet in vindt, wandelt niet mee. Ofwel neemt de leider beslissingen tijdens de wandeling, maar houdt die rekening met de anderen, zo niet komt er ruzie. Aan wie wordt het best de leiding gegeven?

Sommigen zijn geschikter om een goede wandeling uit te stippelen, sommigen (dezelfde of anderen) hebben een beter oriënteringsvermogen, sommigen zijn meer in staat om de groep enthousiast en in het gelid te houden. Niet altijd krijgen de bekwaamsten ook de job toegewezen. Zovelen overschatten hun bekwaamheid en dringen zich op als leider. Wat doe je als meerderen de leiding willen nemen en in een andere richting willen gaan?

Sommigen nemen graag de leiding, anderen niet. De leiding krijgen heeft nadelen. Het geeft een grote verantwoordelijkheid, je moet de wandeling tot een goed einde brengen, je mag niet in de fout gaan, wat veel voorbereiding vooraf en alertheid tijdens het stappen vraagt. Je bent vaak meer bezig met te leiden dan te genieten van de wandeling. De leiding hebben heeft ook voordelen. Je kan jouw eigen voorkeuren op de voorgrond brengen, maar, zoals al opgemerkt, dat zal maar blijven duren als je toch ook rekening houdt met de voorkeuren van anderen.

Als je als leider de job goed doet, heb je de voldoening om anderen plezier te hebben bezorgd en word je ook meestal door de anderen gewaardeerd. Deze erkenning hoeft geen materiële voorrechten mee te brengen. Dat maakt het verschil tussen een wandeling onder gelijkgestemden en de hiërarchische prestatiesamenleving.

2.2.5. Wandelen om ideële strevingen te realiseren

Bijna iedereen heeft ideële strevingen.

Het betreft vooral, enerzijds de nieuwsgierigheid, de streving om zaken te weten en om de wereld te leren kennen zonder dat deze kennis onmiddellijk nuttig moet zijn, en anderzijds de esthetische streving, de streving om van zaken te genieten omdat ze mooi zijn of een andere esthetische waarde hebben.

Wandelen kan zeer veel bijdragen om deze strevingen te realiseren.

2.2.5.1. Wandelen om de wereld te leren kennen

De wereld en de leefwereld van het zelf

De mens wil de wereld kennen. Het kleine kind vertoont grote nieuwgierigheid. Nog voor die kan lopen, kruipt die naar wat diens aandacht trekt. De verworven kennis van de wereld verhoogt de kans op het zelfbehoud en op het realiseren van andere strevingen. De moderne tijd benut dit ten volle. *Kennis is macht*, schrijft Francis Bacon (1561-1626). Maar al zou deze streving haar oorsprong hebben in dit evolutionaire voordeel, ze staat op zich: we willen weten om te weten, omdat we het boeiend vinden te ontdekken welke dingen er allemaal zijn en wat hun samenhang is. Ook deze “nutteloze” variant krijgt pas ten volle ruimte met de moderne tijd.
De Italiaanse dichter Petrarca beklimt in 1336 de Mont Ventoux, *louter uit begeerte* (zo schrijft hij zelf in een brief) *om de bijzondere hoogte van de berg nader in ogenschouw te nemen,* om het vergezicht op de top te kunnen bewonderen. Dat is de moderne geest die de wereld op zich wil waarnemen en kennen. Op de top ziet Petrarca de Rhône en het landschap van de Cevennen. Dan zet hij zich neer, slaat de *Belijdenissen* van de christelijke denker Augustinus (354-430) open en leest deze passage (in boek X)*: Mensen reizen om bergtoppen te bewonderen, de machtige golven van de zee, de getijden van rivieren, de uitgestrektheid van de oceaan en de omwentelingen van de sterren, maar zichzelf zien zij niet.* Petrarca imiteert daarbij Augustinus zelf, die beschrijft hoe hij als ongelovige willekeurig de bijbel opensloeg en deze passage las (*brief van Paulus aan de Romeinen*, hoofdstuk 13, 13-14): *laten wij ons behoorlijk gedragen, als op klaarlichte dag, en ons onthouden van braspartijen en drinkgelagen, van ontucht en losbandigheid, van twist en nijd. Bekleedt u met de Heer Jezus Christus en koestert geen zondige begeerten meer.* Petrarca’s boodschap is duidelijk: de wereld willen waarnemen en kennen als doel op zich is even zondig als buitensporig drinken en vrijen. Petrarca is nog niet ten volle modern. De christelijke geest van wereldverzaking, van enkel interesse hebben in de eigen geestelijke ziel, overheerst nog. Moderne mensen daarentegen hebben zich bevrijd. Ze hebben interesse in zowel de wereld als het zelf, een materieel-ideëel zelf bevrijd van de christelijke erfzonde. De relatie tussen dit zelf en de wereld blijft wel wispelturig, ook tijdens het wandelen.

De wandelaarster stapt weg uit het gewone leven met zijn praktische doelstellingen, zijn gewoonten, zijn verplichtingen, zijn zorgen, zijn vreugdes. Er komt ruimte voor de wereld los van de eigen leefwereld. Die ruimte blijft wel beperkt. De eigen leefwereld, met doelstellingen, gewoonten, verplichtingen, zorgen en vreugdes, gaat immers steeds mee in het onderbewuste en kan op elk moment in het bewustzijn komen. Net zoals bij het lezen van een boek over andere mensen met een andere leefwereld, is er meestal een wisselwerking.

Bij een wandeling verdwijnt de eigen leefwereld vaak bijna volledig naar de achtergrond doordat de buitenwereld het bewustzijn bezighoudt. Het biedt de mogelijkheid om zorgen te vergeten, maar dat is niet gegarandeerd, zoals reeds opgemerkt in de paragraaf *Wandelen en vergeten van zorgen* (p. 20). Even goed komt de eigen leefwereld, doordat hij niet materieel aanwezig is, ideëel sterk naar voor. Een wandeling biedt ruimte, of misschien beter gezegd, tijd om na te denken over het eigen leven, om te reflecteren over de doelen en bekommernissen, om recente of oude herinneringen te beleven, om vreugdes en verdriet betrokken op het eigen bestaan te voelen. Zich volledig op de omgeving richten is te veel gevraagd en is ook niet nodig.

Bij een bescheiden wandeling, waar geen van de kenmerken alles overheerst, springen de gedachten meestal van de eigen leefwereld naar de buitenwereld en weer terug. Het in-de-wereld-zijn krijgt een volheid, een volledigheid waar plaats en tijd is voor zowel het ik als het niet-ik, zowel het zelf als de buitenwereld, zowel de eigen leefwereld als de wereld van anderen. Ongerustheid over actuele zorgen kan versterkt worden, maar een eindje verder weer wegebben en plaats maken voor een rust, voor een vertrouwen dat het allemaal misschien wel zal meevallen. De buitenwereld heeft dan ook van alles te bieden dat aandacht vraagt.

Waarnemen van dingen, landschappen, gemeenschappen

Op een wandeling neem je een heleboel dingen waar die je anders niet of nauwelijks opmerkt. Elke wandeling heeft haar onverwachte, rare, grappige, onrustbarende momenten, bijvoorbeeld op een vroege lentedag tussen Grotenberge en Herzele: een pony bijna volledig gekleed in een zebrapak, een vogel die van een cirkelvormig gat in de metalen stang van een bouwkraan gebruik maakt om een nest te hebben, witte bosanemonen die weer twee weken vroeger bloeien dan het jaar voordien. En de variatie tussen de huizen en hun tuinen in eenzelfde straat is in België steeds een nooit vervelende bezienswaardigheid.

Elke wandeling heeft ook haar vaste waarden, variërend naar gelang het terrein of de streek. Sommigen zweren bij de levendigheid van de stad. Anderen wandelen graag langs de zee, geboeid door de monotonie van variatie in golven en schittering van licht. Nog anderen wandelen graag in de bergen, gefascineerd door de wisseling in perspectief, verrast door de kleine vormen van leven in onherbergzame gebieden. Enkelen trekken de “wilde” natuur in, aangelokt door het avontuur. De meeste afwisseling is er in een landschap waar cultuur en natuur samen gaan, het platteland met dorpen of een kleine stad, omringd door weiden, akkers, bossen of hei.

Vlaanderen is ondertussen erg verstedelijkt. Na de lintbebouwing langs betonwegen en later de uitgestrekte villaverkavelingen op voormalige akkers kwamen vanaf 2000 de appartementsblokken die net boven de kerktoren uitrijzen, een investering van de plaatselijke beenhouwer of, meer en meer, van kapitaalkrachtige grote bouwbedrijven. De beenhouwerij is, zoals de meeste winkels en het postkantoor, ondertussen gesloten, zodat er nog meer auto’s rondrijden in de dorpsstraten. Wandelen in Vlaanderen blijft boeiend, Vlaanderen heeft nog steeds zijn cafés waar een Rodenbach slechts 2 euro kost, maar tijdens de avondspits is het ten zeerste uitkijken geblazen. Gelukkig is Wallonië niet ver weg (en deels per spoor te bereiken). Wallonië is op zich reeds aantrekkelijker door de vele heuvels en bossen en het heeft meer charmes en meer rust bewaard. Je kan er nog letterlijk vier, vijf uren wandelen zonder een mens te zien.

Je wandelt langs een kronkelende rivier of beek, hogerop, in de hoop de bron te vinden, het begin van, of juister, een bijzondere plek in de kringloop van water, damp, regen. Je bewondert de kracht van water, waarvoor vroeg of laat alles moet wijken. Hier en daar heeft het water, dat alle tijd heeft, een grot uitgeslepen. Je kijkt naar het grillige spel van de wolken, die nog meer variatie vertonen dan de variatie tussen de huizen en hun tuinen in éénzelfde straat in België.

Je klimt en daalt en je sakkert als het karrespoor een stroom is geworden. Je tuurt voorzichtig in een kloof. Je volgt de golvingen van de bodem met de ogen, steeds verder naar de horizon toe. In de vallei wil je naar die bomenrij op de top, en op de top wil je naar die poel in het dal.

Je staat stil voor dat bloempje dat zich te vergeefs verschuilt in het hoge gras. Je kijkt met ontzag naar die taaie boom aan wie de bevolking uit respect een naam heeft gegeven. Grote dieren zie je bijna niet, slechts een glimp van een vos of een everzwijn, die vlug weg schichten als ze een mens zien of ruiken. Af en toe scheert een vogel hoog in de lucht, maar de meeste laten zich niet zien, alleen maar horen. Enkel de wriemelende insecten en de onbeweeglijke slakken op de grond zijn zich niet bewust van het gevaar dat de mens heet.

Na het avondmaal ga je nog eens naar buiten, want je wil de sterren zien – in Wallonië fonkelen overweldigend meer sterren dan in het zwaar lichtvervuilde Vlaanderen.

En tussendoor stoot je op de sporen van de menselijke bezigheden: een dolmen van millennia terug, enkele stenen uit de Romeinse tijd, een badkuip in de wei als drinkbak voor het vee, de openbare wasplaats van toen er nog geen wasmachines waren, het gesloten kerkje, talrijke kapelletjes en kruisen, de begraafplaats met vooral scheef gezakte graven, het kruis of bord met foto langs de weg omdat iemand onverwacht en te vroeg is gestorven, de herdenkingsplaat voor vergeten helden, de kasteelruïne of de kasteelboerderij, de vermolmde of de herstelde watermolen, de hoogspanningselektriciteitsmast, de dampende papierfabriek en, meer en meer, de moderne windmolens hoog boven de horizon. En natuurlijk de huizen, afgelegen in velden, of geschaard rond de kerktoren, of geplakt tegen een steile helling en, ook in Wallonië, meer en meer netjes op een verkavelingsrij. Je vraagt je af wie er woont en of de bewoners gelukkig zijn.

Je ziet enkele mensen bezig (wier bezigheid je filosofisch kan proberen te duiden), een landbouwer hoog op zijn (non-conviviale) tractor, een verkoopster op de 21 juli rommelmarkt van Celles (als illustratie van Bertrand Russells *Lofzang op het niets doen*), stokoude witte en jonge zwarte trappisten (religieuzen) die de noon zingen in de abdijkerk van Notre Dame de Saint Rémy in Rochefort, joelende kleuters (oedipaal met Sigmund Freud of mimetisch met René Girard) op het schoolplein van het verder uitgestorven Falmignoul, de luidruchtige (hyper-hedonistische) jongeren tijdens hun zomerkamp aan de Semois, de jobstudente die je gidst in de grot van Goyet (maar waarschijnlijk Plato’s grot niet kent), de garçon (à la Sartre) in *Les Princes Évêques* te Luik en de (bescheiden) ontbijtdame in jouw hotel, en natuurlijk andere wandelaars (die deze brochure nog niet gelezen hebben). Sommigen merken de wandelaars niet op, sommigen kijken nors naar die vreemden, anderen geamuseerd, nog anderen knikken vriendelijk. Er is zelfs hier en daar nog een streek waar regelmatig automobilisten stoppen, zelfs wat achteruit rijden of omdraaien om jou een lift aan te bieden – wat vervelend natuurlijk dat je weigeren moet, omdat je wil wandelen en je aan de automobilist zou willen vragen of diens autorit wel verantwoord is, wat je uit erkentelijkheid voor het vriendelijke aanbod dan toch maar niet doet.

Je kan proberen een praatje te slaan, vragen te stellen, meningen uit te wisselen. Wandelen is ook (bijna) steeds mensen ontmoeten. De ene is meer gebrand op een babbel dan de an-

dere, de ene legt vlugger contact met vreemden dan de andere. Wie zijn best doet, kan boeiende, trieste, grappige of verzonnen verhalen horen, maar lange verhalen zijn toch wat uit de tijd.

Waarnemen is meer dan zien. Je hoort een koor van kikvorsen kwaken, je ademt diep in omdat het gras pas gemaaid is, je voelt de warme wind langs je wangen strelen, je smakt goedkeurend na een teug zure geuze. Je bekijkt de vorm van de bladeren van een boom, je luistert naar hun ruisen in de wind, je snuift om te ruiken welke geur ze hebben, je voelt met de vingers hoe zacht ze zijn en je kan er even op kauwen om te ervaren hoe ze smaken.

Wat geluid betreft, verwachten velen op hun wandeling vooral rust en stilte. Stilte krijgt reliëf en wordt verdiept door natuurlijke geluiden, zoals vogelgezang, het geklater van water of het knerpen van sneeuw onder jouw schoenzolen. Stilte krijgt een nagalm door menselijke geluiden uit vroegere, rustige tijden, zoals het kleppen van een kerkklok of het roepen van een duivenmelker op zijn vogels. Sommigen worden (te) lyrisch van de stilte: *Er is altijd een soort eolische harpmuziek in de atmosfeer te horen*, schrijft Thoreau. Echter, net als je de stilte als verworvenheid begint te beschouwen, loeit plotseling een kettingzaag, ronkt een grasmachine of schuurt een jonge nozem voorbij op een aftandse crossmotor. Met wat geluk keert de stilte vlug terug. Zanger Jan De Wilde (°1944) woont dan ook in twee dorpen. Enerzijds *Hier in Aaigem*: *Neem die zogenaamde stilte waarvan je neurotisch wordt / Wel, ik zweer jullie, we komen hier geen decibel te kort: / Er zijn ijskarren, tractoren, pikdorsers en loeiend vee / Hier in Aaigem hebben we niet over rust te klagen, nee!.* Anderzijds in *Aaigem*: *M'n vrouw en ik zijn in de moestuin / Buurman komt voorbij / Je hoort de groenten groeien hier / We praten met de prei / En we staren naar een naakte slak / Een zenuwachtig beest / Er beweegt niet veel in Aaigem / De zon nog wel het meest.* Beide liedjes dateren uit de tijd toen de gsm nog niet bestond.

Naast wat je werkelijk (materieel) waarneemt, is ook van alles (ideëel) aanwezig wat je niet waarneemt, maar waaraan je denkt: de bewoners achter de gesloten luiken, het dal achter de te steile heuvel, de weg links als je naar rechts gaat, het dorp vermeld op een wegwijzer (je wil de naam onthouden om er ooit nog eens te komen, hoewel dat allicht nooit zal gebeuren en je de naam meestal vlug vergeet). Sommigen doen alles om zoveel mogelijk materieel waar te nemen.

Degene die *zijn vermoeidheid 'prettig vindt'*, analyseert Sartre, tracht in feite *zich de totaliteit van het niet-bewuste (het hele universum van materiële dingen) toe te eigenen* (bron: zie p. 27). Een bescheiden persoon weet dat je je vaak beter tevreden stelt met enkel het ideële.

Als de dingen samen worden waargenomen en een eigen eenheid vormen, wordt de ruimte een landschap en, als we ook de mensen erbij betrekken, een gemeenschap met een bepaalde cultuur. Elk landschap en elke gemeenschap heeft een eigen karakter. Zo bepaalt de ondergrond welke vegetatie dominant is en de cultuur van de streek in welke stijl de huizen gebouwd zijn.

Bij een bescheiden en dus verscheiden (gevarieerde) wandeling wissel je een algemeen beeld van de omgeving (het landschap, de gemeenschap) af met detailwaarnemingen. De blik gaat van de vijf kroonblaadjes van dat mauve bloempje, naar de verre horizon met bomen of windmolens, en terug via het kerkplein, naar die schreeuwerige regenboogdeurbel.

Waarnemingen zijn steeds subjectief. Je selecteert onbewust dingen die je ziet en die je niet ziet, meestal op basis van je interesses (belangen) en bijhorende waardering van de afzonderlijke dingen. De boerin, de bouwpromotor, de oorlogsstrateeg, de natuurbeschermer, de wandelaarster zien allen een ander landschap en een andere gemeenschap. En hoewel ze dus allen leven in een andere wereld, zijn ze toch gedwongen in dezelfde wereld te leven. Het is aangeraden de dingen eens te bekijken met de blik van anderen en zich zo een vollediger beeld te

vormen van de objectieve wereld achter onze subjectieve waarnemingen.

Door het overaanbod aan (al dan niet fake) info via individuele, elektronische apparaten leven we overigens steeds meer in afzonderlijke werelden. De vervreemding tussen mensen neemt schrikbarend toe. Het is daarom goed weer meer dingen samen te doen, zoals samen wandelen. Onmiddellijk is duidelijk dat wie een smartphone heeft, die best thuis laat (of meteen maar beter wegsmijt).

"Smart" of dom wandelen?

Wie diens smartphone meeneemt, wandelt dom. Al de nadelen van dat onding (dat niemand nodig had, maar opgedrongen werd door de statusmachine die reclame heet) blijven bij het wandelen aanwezig of verergeren zelfs.

Wandelen als doel op zich is weggaan van het alledaagse praktische leven en impliceert dus het thuislaten van de smartphone. Wie zijn berichten instant wil lezen, blijft plakken aan thuis en mist de wandeling grotendeels. Wie in gezelschap op diens scherm loopt te turen, toont bovendien een gebrek aan aandacht voor de anderen.

Maar je kan handig navigeren met de gps-functie… Een kaart vervult die functie even goed, vaak zelfs beter (denk maar eens aan al die fouten die jouw gps al gemaakt heeft) en geeft nog plezier van het zoeken, van het zelf bepalen welke weg uit de vele mogelijkheden jij wil gaan.

Maar je kan interessante zaken opzoeken over wat je tegenkomt op de wandeling… Wie geen smartphone bijheeft, kan pas thuis zaken nakijken en maakt daardoor een selectie van wat die echt wil weten: de zaken die die onthouden heeft als opzoekenswaardig, of eventueel heeft opgeschreven. Het voorkomt een overkill aan wetenswaardigheden, die juist maakt dat we minder en minder weten.

Maar je kan handig foto's nemen… De aandacht gaat meer naar het nemen van de foto's dan naar het echt bekijken van de dingen, en meer en meer: de aandacht gaat nog bijna uitsluitend naar jezelf op de selfie. Dit narcisme komt neer op infantilisering. Reeds vóór de komst van de digitale techniek werden al teveel foto's genomen. *In de laatste tijd wordt de fotografie als vorm van recreatie bijna even universeel bedreven als seks en dansen. Dat betekent dat de fotografie, net als elke massale kunstvorm, door de meeste mensen niet als kunst wordt beoefend, maar hoofdzakelijk als sociale ritus, als afweerreactie tegen angst, en als machtsmiddel*, schreef de Amerikaanse filosofe Susan Sontag (1933-2004) reeds in 1973 in haar boek *Over fotografie.* Haar analyse wint nog steeds aan kracht: *De behoefte om door foto's de werkelijkheid bevestigd en de eigen ervaring versterkt te zien is een esthetische consumptiedrang waaraan iedereen momenteel verslaafd is. Industriële samenlevingen maken hun burgers tot fotojunkies; fotograferen is de meest verleidelijke vorm van mentale vervuiling.*

Maar je kan contact leggen in noodgevallen, als je ziek wordt of je trein niet rijdt of jouw gezelschap niet opdaagt… Veel van die noodgevallen zijn noodgevallen geworden door het bestaan van de smartphone: we vertikken het nog om vooraf de gepaste voorzorgsmaatregelen te nemen of een plan B te voorzien. En voor zover de smartphone echt nuttig zou zijn: deze gevallen zijn zo zeldzaam dat ze geen verantwoording vormen voor de enorme kosten die het smartphonegebruik meebrengt, in het bijzonder de kost van de milieuverstoring door het hoge energieverbruik (bij de productie ervan en achteraf bij het gebruik, vooral om de servers af te koelen) en het gebruik van zeldzame en vaak giftige materialen (waarvan natuurlijk ongeveer niemand weet, of beter gezegd, wil weten dat ze in dat apparaat zitten).

Wie slim wil wandelen, laat de smartphone thuis – ook als die een nieuw terrein verkent.

Gekend terrein of nieuw terrein?

Je kan nieuwe gebieden verkennen of vertrouwde paden begaan.

De kennismaking met een ongekend terrein kan je op voorhand plannen, aan de hand van kaarten en geschreven gidsen. Je kan er ook op goed geluk op uit trekken en je laten verrassen. Dat kan uiteraard leiden tot onaangename verrassingen. Enige planning is dus wel gewenst. Bij een plan is een zekere flexibiliteit aangeraden, want de wereld en een kaart of beschrijving ervan vallen nooit samen en het is toch de wereld waarom het te doen is, niet de kaart of gids. Overigens hebben anderen meestal een plan gemaakt in onze plaats en kiezen we ons parcours zelden volledig zelf. Handelaars en toeristische diensten proberen ons een bepaalde kant op te krijgen, uiteraard richting commerciële attracties en consumptieplaatsen.

Bekende terreinen bieden het gemak en de rust van het vertrouwde. Als het lang geleden is dat je ergens was, valt dat vertrouwde vaak tegen. Wie terugkeert naar oude plaatsen om een vroegere periode uit diens leven terug te vinden, komt meestal bedrogen uit. De wereld ziet er doorgaans anders uit dan we ons vanuit onze herinnering verbeelden. De oude vertrouwde terreinen zijn bovendien nooit helemaal dezelfde gebleven. *Men kan niet tweemaal in dezelfde rivier stappen,* schrijft de Griekse filosoof Heraclitus (fragment B91).

Er is steeds een andere tijd en tijd is in wezen verandering. De tijd bepaalt dan ook zeer sterk de wandelervaring.

Wandelen en de tijd

Elke tijd is een wandeltijd.

De uren van de dag

Elk uur van de dag is een wandeluur.

Het vroege ochtendlicht, met de lange schaduwen, geeft ons een andere wereld dan het middaglicht, en het avondlicht schept een nieuwe wereld, met andere lange schaduwen, terwijl het sterrenlicht voor ons slechts schijnt in de nacht. De ochtenddauw die uit de bossen naar omhoog kringelt, de krekels die de middaghitte doen zinderen, de rust van de avond vóór de bomen zwart worden, de nachtdieren die een geurspoor volgen: geen vallei is heel de dag door dezelfde.

De dagen van de week

Elke dag van de week is een wandeldag.

Elke dag schept zijn eigen wereld, je weet nooit wie of wat je die dag zal tegenkomen. Op werkdagen stoot de wandelaar op ijverige of luie werkers en werksters, op rustdagen op lome of nijvere recreanten. Op de marktdag lijkt het ingedommelde stadje weer even te leven en op een dag dat de Rode Duivels spelen, is het in België in elk café feest.

De seizoenen van het jaar

Elk seizoen van het jaar is een wandelseizoen.

In de winter tonen de bomen hun karakter met hun patroon van takken, die niet langer verstoppen wat zich achter of boven hen bevindt. Wie is niet gecharmeerd door de vogelpootjes in een verder ongerept sneeuwlandschap? Of soortgelijk, zoals Filip De Pillecyn schrijft: *Daar*

zijn wegen waar geen mens de sneeuw heeft aangeroerd; monsieur Hawarden zet er zijn eerste stappen met eerbied. En hier en daar ziet hij kindervoetjes die gaan van een deur naar een haag. Wonder en ontroerend is het, kindervoetjes in de sneeuw. Dan komt er een nacht met nieuwe sneeuw, of de wind steekt op en legt alles weer effen. Alles weer effen. En rokende schoorstenen doen dromen van ouderwets huiselijke gezelligheid.

In de lente hebben de bomen evenveel kleurvariatie als in de herfst, maar het valt minder op omdat de bladeren nog klein zijn. *De bomen komen in het blad / alsof er iets bijna wordt gezegd / Hun groenheid is een soort verdriet / is het dat zij opnieuw worden geboren / en wij oud worden? Nee, zij sterven ook / Hun jaarlijkse truc er nieuw uit te zien / is neergeschreven in ringen van graan / Het voorbije jaar is dood, lijken ze te zeggen / begin opnieuw, opnieuw, opnieuw*, dicht Philip Larkin (1922-1985) in *The trees*. Of zoals Filip De Pillecyn schrijft: *En daar naast de kerk, is een hoekje van het kerkhof. Ook daar wordt het gras vernieuwd.* Wie wordt niet vertederd door een lammetje, dartel rondspringend, maar toch niet te ver van moeder? *En de meisjes ontbloten de kuiten, / De bouwvakkers hebben na 'n nare tijd / Weer iets om naar te fluiten,* zoals Jan De Wilde zingt in zijn *Vrolijk lentelied*.

In de zomer bieden de bomen welkome schaduw aan het verkoelende beekje, dat toch verder wil naar de open plek met fonkelend licht. Of zoals Filip de Pillecyn schrijft: *De heuvels zijn wazig, helder en toch wazig, en het gras staat dik op de hellingen*. Wie wordt niet tureluurs van het gekriskras van de vlinders? En geen van de dorstige klanten op het caféterras heeft oog voor de vermoeide en toch gracieus blijvende kelner, behalve de rustende filosoof.

In de herfst bekennen de bomen weemoedig en toch vrolijk kleur – *wat een verhalen hebben hun kleuren verteld! Geleidelijk, van week tot week, tekende de ware aard van elke boom zich duidelijker af. Elke ochtend verving de galeriehouder de oude schilderijen aan de muren door een paar nieuwe die zich onderscheidden door briljanter en harmonieuzer coloriet,* schrijft Thoreau in *Walden* (hoofdstuk *Verwarming en inwijding van het huis*). Of nog, zoals Filip de Pillecyn schrijft: *de heuvels verzachten in de vroege herfst en 's avonds rieken de stallen scherper in den beweegloze nevel*. *De weg ligt dik van blaren; die ritselen onder de kleine voeten van monsieur Hawarden*. Wie verwondert zich niet over het volgzaam verzamelen van de vogels, vertrekkensklaar voor verre, warmere streken? En het onverwachte geweerschot doet velen uitkijken naar het avondlijke wildmenu, met vrienden of met een boek…

Ja, elk seizoen is een wandelseizoen. Toen vrienden van Thoreau hem vroegen wat hij zou gaan doen tijdens zijn verblijf in zijn hut aan het meer Walden, antwoordde hij: *is het niet genoeg om het verloop van de jaargetijden te zien? Zolang ik geniet van de vriendschap van de jaargetijden, vertrouw ik erop dat niets mij het leven tot last kan maken* (*Walden,* hoofdstuk *Eenzaamheid*). Het beleven van de seizoenen is een van de waardevolste dingen van wandelen, nu meer dan ooit.

De moderne mens wil de seizoenen maar al te vlug vergeten. We weigeren de seizoenen nog te aanvaarden. Het ritme van de seizoenen geeft nochtans een rustgevend ritme aan het leven. Er zijn momenten in het jaar dat je niet het huis kan verlaten of dat de maaltijd kariger is, er zijn momenten dat je hard moet werken en rust voor later is, er zijn momenten dat je leven geeft en momenten dat je leven neemt. Dit natuurlijk ritme van nu eens meer, dan weer minder en vervolgens opnieuw meer is bijna volledig overstemd door de Grote Versnelling. We willen tomaten in de winter, die we laten overvliegen uit warmere landen, of we vliegen zelf naar die landen om daar tomaten te eten. Het is ons gelukt onze afhankelijkheid van de seizoenen sterk terug te dringen, doordat de moderne cultuur dank zij de technowetenschap de natuur heeft

gedwongen onze verlangens te vervullen. Het moet herhaald worden, telkens weer: aan de verschrikkelijke prijs daarvoor, het overschrijden van meerdere grenzen van het planetaire ecosysteem en de dreigende ineenstorting als gevolg daarvan, willen we niet denken, hoewel we het al vijftig jaar lang weten, al sinds *Het eerste Rapport aan de Club van Rome* uit 1972. Ondertussen voelen wij het aan den lijve. Wie regelmatig in Wallonië verblijft om te wandelen, heeft de laatste vijf jaar elk jaar één of meerdere verblijven moeten annuleren, als gevolg van corona (mee veroorzaakt door het kappen van bossen), vernietigde (trein)infrastructuur door extreme regenval en vooral de jaarlijkse hittegolven die wandelen onmogelijk maken. Is het ondertussen te laat?

Zeker is dat we terug meer seizoensgebonden moeten eten, maar ook meer seizoensgebonden werken, meer seizoensgebonden leren, meer seizoensgebonden ons amuseren. Wandelen kan ons aansporen om weer bescheiden met de seizoenen om te gaan: onze afhankelijkheid van de seizoenen verminderen, maar in beperkte mate, zonder de waanzin van de technowetenschap die beweert dat we de seizoenen kunnen overwinnen – nu er nog ordelijke seizoenen zijn.

Het zijn ook de seizoenen die ons ten volle doen beseffen hoe de jaren in ons leven voorbij glijden, definitief. De seizoenen keren terug, de jaren nooit. *In het eeuwige weerkomen van de seizoenen wordt de mens altijd nieuw,* schrijft Filip De Pillecyn.

De jaren van een leven

Elk jaar van een leven is een wandeljaar, behalve het eerste levensjaar.

Zoals hierboven al opgemerkt: door de enorm snelle evolutie van de frontale kwabben bij de homo sapiens heeft het vrouwenlichaam zich niet voldoende kunnen aanpassen, waardoor de foetus voortijdig de baarmoeder moet verlaten en elk mensenkind prematuur ter wereld komt, zonder de capaciteit om zich voor te bewegen, laat staan om rechtop te lopen. Maar kijk eens als het kind na een jaar zijn eerste stapjes kan zetten: wandelen is de wereld verkennen en is plezier, de paar huilbuien na een valpartij uitgezonderd. Kinderen houden meestal van wandelen – dat was toch zo vóór de vijandige invasie van elektronische kijk- en speelapparaten. Adolescenten vinden wandelen (zeker met hun ouders) soms te saai, alhoewel jeugdbewegingen ook steeds wandelclubs zijn. Jongvolwassenen denken vaak dat ze geen tijd kunnen maken om te gaan wandelen, tenzij er nieuwe kindjes komen die moeten leren lopen. Gepensioneerden trekken er vaak weer meer op uit, zij hebben plots tijd te veel. Stilaan begint het minder vlot te gaan door de ouderdom. *Monsieur Hawarden voelt zich zwakker worden. Zijn wandelingen zijn kort en traag*, schrijft Filip De Pillecyn. Wie niet meer zelfstandig kan wandelen, moet zich zeer oud noemen, misschien zelfs te oud. Hopelijk vindt die toch nog iemand die een arm wil geven en wil mee schuifelen voor een ommetje, tot ook dat niet meer lukt.

Jacob Grimm (1785-1863), taalkundige en verzamelaar van volkssprookjes, verwoordt het zo: *Tot op de dag van vandaag en zolang de wereld zal bestaan, is er één ding dat pas echt voor de ouderdom gemaakt is, namelijk de eenzame wandeling. Reeds de knaap zwerft graag over het veld om er vogelnestjes en vlinders te zoeken; de jongeling doolt door bos en wei en droomt en denkt er over zijn geliefde; de volwassene vindt het minst de vrije tijd om zich te vertreden in de vrije natuur, want honderd plannen en zaken houden hem in de stad. Voor de grijsaard echter is elke wandeling een zich vermeien. Elke stap die de wandelaar zet, elke ademtocht in de zuivere lucht geeft hem levenskracht en versterkt hem; in de jonge jaren ziet men wandelen wel als tijdverdrijf, maar in de ouderdom brengt het louter winst en geen enkel verlies* (redevoering *Over de ouderdom*). Toch voelt de oude wandelaar meestal wat verloren is gegaan en dat maakt die *wat melancholiek*: *En langs het tuinpad van m'n vader / Zag ik de hoge bomen staan / Ik was een*

kind, hoe kon ik weten / Dat dat voorgoed voorbij zou gaan, zingt Wim Sonneveld (1917-1974) in *Het dorp* (1965, tekst van zijn partner Friso Wiegersma). Ook jongeren kunnen het onvermijdelijke verlies al vooraf voelen: *er zijn nieuwe cafés gekomen op de plaats waar oude cafés zaten, maar we zijn te jong om ons te herinneren dat ook die ooit nieuw waren. Ik vraag me af waar de vroegere tooghangers nu hangen*, schrijft Rosaline Fiems (*De stad, onder andere – een wandeling*).

Met het verglijden van de jaren van het eigen leven, schrijdt ook de tijd van de wereld onomkeerbaar voort.

De tijdperken van opeenvolgende eeuwen

Elk tijdperk is een wandeltijdperk – maar iedereen kan enkel in het eigen tijdperk wandelen.

Hoe groter de tijdsspanne van het eigen leven, hoe groter de veranderingen van de wereld waarin je wandelt. Oude huizen vervallen, nieuwe huizen worden gebouwd; nieuwe bomen ontluiken, oude bomen worden geveld. Culturele veranderingen weerspiegelen zich in de omgeving. De straat waar je vroeger rustig kon slenteren, is nu een levensgevaarlijke autobaan geworden. De wereld heeft echter ook een geschiedenis van vóór jouw geboorte.

Een landschap kan vergeleken worden met een palimpsest, dat is een perkament waar de oude tekst vanaf geschraapt werd om er een nieuwe op te kunnen schrijven. Er blijven echter steeds enkele sporen over van de oude tekst. Het is boeiend om in een landschap of een gemeenschap op zoek te gaan naar overblijfselen van vroegere tijdperken.

Het is één van de mogelijkheden om een wandeling een thema te geven.

Thematisch wandelen

Een thematische wandeling is een wandeling waarbij je uit alles wat je kan waarnemen een aantal dingen selecteert die iets gemeenschappelijks hebben (het thema van de wandeling) en waarover je info wil krijgen. Je kan op je eentje een thematische wandeling maken, maar meestal gaat het over wandelingen waarbij een gids expertise verzamelt over het thema en de info over de dingen meedeelt aan medewandelaars. Het thema kan ongeveer van alles zijn, zeer algemeen of zeer gespecialiseerd.

Er zijn natuurwandelingen (in het algemeen, over de grote rijkdom van de natuur, of specifieker over bepaalde dieren, vogels, vlinders, bomen, planten, gesteenten, … of over hoe de mens omgaat met de natuur), historische wandelingen (in het algemeen, over de geschiedenis van een stad, of specifieker over één persoon, één gebeurtenis, één tijdsperiode, één menselijke bezigheid, één sociale groep of klasse), sociologische wandelingen (over daklozen, of migranten, vrouwen, holebi's, villabewoners en telkens hun problemen en hun kwaliteiten), architectuurwandelingen (in het algemeen, over woonstijlen door de eeuwen heen, of specifieker rond één architect of rond één stijl), erfgoedwandelingen, waterwandelingen (alles wat van ver of dicht met water te maken heeft), culinaire wandelingen (kroegen- of sneukeltochten), wandelingen rond beeldende kunst (standbeelden, graffiti, een tijdelijk kunstenparcours), wandelingen rond gedichten (voorgelezen of afgedrukt op een muur of bord, in de stad of op het platteland), tuinwandelingen, rioolwandelingen, kerkhofwandelingen, mooimakerswandelingen (waarbij je afval opkuist), stiltewandelingen (samen wandelen zonder dat je mag spreken), enzovoort.

Tot de interessantste, of toch de belangrijkste wandelingen behoren de filosofische. Meerdere invalshoeken zijn mogelijk.

Je kan de nadruk leggen op de geschiedenis van de filosofie, met een wandeling rond één filosoof of rond de opeenvolging van de verschillende filosofische stelsels. Parijs en Londen zijn onuitputbare schatkamers wat dat betreft, maar ook in Gent kan je, wandelend van de Sint-Baafsabdij tot de Blandijn (deel van de campus Boekentoren van de universiteit), de gehele geschiedenis van de westerse filosofie verduidelijken (filosofische wandelingen in deze 3 steden zijn, samen met een holebiwandeling in Gent en een waterwandeling in Roeselare, terug te vinden onder "teksten" op de website www.detuinvanhetgeluk.be). Je kan meer de nadruk leggen op de filosofische ingesteldheid en, vertrekkend van de meest diverse dingen, als gids filosoferen rond de meest diverse vragen (de Gentse filosoof Jean Paul Van Bendegem gidst zo een wandeling in Gent, die hij beschrijft in zijn boek *Verdwaalde stad – filosoferen langs straten en pleinen,* met interessante beschouwingen rond onder meer tuinen en parken, land art, flaneren zoals beschreven door Walter Benjamin, veiligheid en homoseks in het Citadelpark). Telkens kan de filosofische gids het gezelschap in min of meerdere mate uitnodigen om mee te filosoferen.

Blijft de vraag: waarom zou je deelnemen aan een thematische wandeling in plaats van de info tot jou te nemen thuis, door een boek te lezen of foto's te bekijken op het internet?

De thematische wandeling biedt, naast info over het thema, ook vele andere voordelen van een wandeling, zoals gezond bewegen, genieten van het aangename weer of sociaal contact leggen (erkenning krijgen, of, waarom niet, soms ook vooruitzicht op seks). Valt de info tegen, dan was het landschap, het gebabbel met anderen, de drankpauze en, wie weet, de seks achteraf, allicht toch nog de moeite (het kan natuurlijk ook tegenzitten, met slecht weer, ergernissen over de service in het café, onaangenaam gezelschap en gefrustreerd seksueel verlangen).

Ook wat de info betreft, biedt de thematische wandeling voordelen. Het feit dat er telkens een verband gelegd moet worden met een plaats op het parcours, heeft als mogelijk nadeel dat de info te onvolledig of te onevenwichtig wordt, maar als mogelijk voordeel dat er een andere kijk wordt geboden dan in een boek, met meer afwisseling en mogelijks verrassende verbanden. Het feit dat de info meestal verteld wordt door een gids heeft als mogelijk voordeel dat de uitleg een meer persoonlijk karakter krijgt, doorleefder, boeiender, gevarieerder, grappiger wordt. Het grootste voordeel is dat het ideële (de info) verankerd wordt in het materiële.

De wereld in het echt is nog altijd echter en dus aangrijpender en meestal duidelijker dan de wereld beschreven in een tekst of getoond in een beeld. Een gebouw van een architect zien in realiteit geeft ons een juister beeld dan welke foto ook. Geen foto of geen beschrijving van een waterval biedt het schuimende geraas of de spetterende waternevel die je voelt in het gelaat, als je op twee meter staat van de waterval van Coo (het hoeven niet de Niagara Falls te zijn, hoewel – dat is juist het punt dat hier gemaakt wordt – iemand die daar niet geweest is, dit niet met zekerheid kan beamen). Wie dineert in *La Coupole,* nabij de vaste tafel van Sartre, begrijpt misschien toch iets beter wat Sartre bedoelt met *de kwade trouw van de kelner die speelt dat hij kelner is* (*Het zijn en het niet*, eerste deel, hoofdstuk 2, II). En de betekenis van Hobbes' stelling dat *de plaats waar de mensen het eeuwig leven zullen genieten, alleen maar de aarde kan zijn* (*Leviathan*, 38 – 239), dringt nog meer tot je door als je bij zijn grafsteen staat in het kerkje van Ault Hucknall: wat is het eeuwig leven meer dan een paar beenderen in de grond? Niets, dacht de materialist Hobbes (hoogstwaarschijnlijk) zelf. De zwarte grafsteen is solide en gaaf bewaard, maar je voelt de voorbije eeuwen en je beseft: ooit zullen ook Hobbes' roem en wijsheid onherroepelijk verdwenen zijn.

Dit belang van het materiële (de reële, lichamelijke aanwezigheid) is nog sterker als we de wereld niet zozeer willen leren kennen, maar ook willen bewonderen en esthetisch ervaren.

filosofische wandelaars in Derbyshire (UK) / Parijs:
bij graf Thomas Hobbes, Ault Hucknall / eten in La Coupole (restaurant waar Sartre vaak kwam)

2.2.5.2. Wandelen om de wereld esthetisch te beleven

We willen de wereld leren kennen, maar we beoordelen ook de dingen van de wereld, ethisch, maar ook esthetisch. Sommige dingen vinden we aangenamer om waar te nemen dan andere, sommige dingen vinden we mooi, of verheven (subliem), of harmonieus, of grappig, of opwindend, of spannend, of betekenisrijk. Van lelijke dingen wenden we de blik af; mooie dingen zoeken we op.

Schopenhauer heeft gelijk dat de wereld op zich beschouwd geen *kijkkast* is, omdat het voor de dingen niet prettig is *te zijn*, maar hij erkent dat sommige *dingen mooi zijn om te zien* (lees het volledig citaat op p. 17). Wij mensen kunnen en willen de wereld ook als kijkkast benaderen en het zou te nederig zijn om te beweren dat we dat nooit mogen doen. In een reisdagboek (over de reis die hij in 1803-1804 met zijn ouders maakte doorheen Duitsland, Nederland, België, Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Oostenrijk) beschrijft de vijftienjarige Schopenhauer met evenveel enthousiasme zijn verkenningen van de steden (kerken, huizen, straten, pleinen, theaters, wandellanen, tuinen) als zijn wandelingen in of langs velden, boomgaarden, wijngaarden, bossen, rivieren, meren, valleien en bergen – en telkens geeft hij zijn esthetisch oordeel, met veel jeugdige superlatieven (met een voorkeur voor de vergezichten in de bergstreken). Later werkt hij in zijn hoofdwerk *De wereld als wil en voorstelling* een esthetica uit die stelt dat kunst in essentie een beeld schept van de Wereldwil met zijn interne strijd tussen de individuele dingen en dat het aanschouwen ervan ons troost kan bieden voor de ellende van het zijn.

Wandelen geeft esthetisch genot, als we de mooie (sublieme, grappige, …) plaatsen opzoeken. In siertuinen en parken cultiveren tuiniers de natuur om ons enkel schoonheid te bieden. Het is prachtig wandelen op de *Gentse Floraliën*, of toch eens verder weg, in de botanische *Kew Gardens* te Londen. Voor sommigen is dit echter te veel cultuur of niet subliem genoeg.

Betreft de vraag waar we het best of liefst gaan wandelen enkel een persoonlijke voorkeur?

Wandelen en kunst

Het was grensverleggend en hoogstaand: bij *Chambres d'Amis*, de tentoonstelling actuele kunst in 1986 in Gent georganiseerd door Jan Hoet, werden kunstwerken getoond in privé woningen verspreid over heel de stad. Je moest de hele stad doorkruisen. Reeds voordien, vanaf 1983, was er de *Poëziezomer Watou*, waar beeldende kunst werd gekoppeld aan poëzie in een

landelijke omgeving. De formule wandelen + kunst is een groot succes gebleken. Elke gemeente met ambitie heeft tegenwoordig regelmatig haar tijdelijk kunstenparcours, als citymarketing. De artistieke kwaliteit is niet altijd even hoog, maar de wandeling maakt meestal veel goed.

Net zoals bij de filosofen (lees p. 44 – 51) zijn er onder de kunstenaars velen die inspiratie opdoen tijdens wandelingen. Zo waren vele componisten stevige en regelmatige wandelaars, meestal met pen en papier in de zakken om invallen te noteren, onder andere Beethoven, Mahler, Tsjaikovski, Satie.

Sommige beeldende kunstenaars hebben het wandelen tot kunst verheven.

Richard Long (°1945), pionier van de "land art", maakte in 1967 *A Line Made by Walking*. Hij wandelde in een veld zo lang tot zijn spoor zichtbaar was in het gras.

Marina Abramović (°1946) en haar partner Ulay (1943-2020) wandelden in 1988 de Chinese Muur af, elk vertrekkend van een ander einde, om elkaar in het midden te ontmoeten.

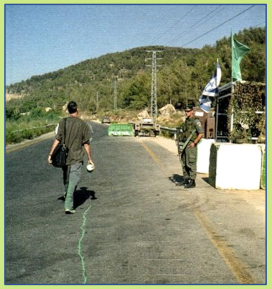

Francis Alÿs (°1959), opgegroeid in het Belgische Pajottenland, wandelde in 1991 acht minuten lang met een rammelend stuk speelgoed op wielen achter zich aan door de straten van Mexico-Stad. In 1997 duwde hij in dezelfde stad gedurende negen uur een groot ijsblok voort tot het blok volledig gesmolten was. In 2004 wandelde hij 24 kilometer langs de Groene Lijn (de geografische scheidslijn tussen Israël en Palestina in 1949 overeengekomen na de Israëlitisch-Arabische oorlog van 1948), met een lekkende pot verf, zodat er effectief een groene lijn zichtbaar werd.

Patrick Van Caeckenbergh (°1960), die 20 jaar in Sint-Kornelis-Horebeke woonde (Zwalmstreek), reanimeerde de katholieke processie op de naamdag van de heilige Kornelis (artistieke re-enactment). Onder een lichtblauwe "hemel", een 12 meter lang baldakijn gedragen door volwassenen, kon de voltallige dorpsjeugd meestappen, langs de rustig grazende koeien in de wei.

Wandelen in de stad of op het platteland (cultuur of natuur)?

Velen stellen dat echt wandelen maar kan in de natuur, of nog beter, in de wilde natuur. Ongerepte natuur (dat is waar geen enkele invloed van de mens werkzaam is) is ondertussen onbestaand: zelfs in het ijs aan de polen, waar geen enkele mens komt, zitten chemische stoffen gemaakt door de mens. In eigen land is elk plekje een combinatie van natuur en cultuur. Ook onze bossen, rivieren en meren zijn gecultiveerd, zijn een ontwerp van mensen. *Natuur is voor tevredenen of legen. / En dan, wat is natuur nog in dit land? / Een stukje bos ter grootte van een krant*, / *een heuvel met wat villaatjes ertegen,* dicht J.C. Bloem in *De Dapperstraat.* En in zover er nog bijna ongerepte natuur bestaat, is het niet aangeraden er te gaan wandelen. Bijna geen wandelaars zouden er lang overleven. Chris McCandless, die in 1992 in het wilde Alaska ging rondzwerven, overleefde het niet, zoals beschreven in Jon Krakauers boek *Into the wild* (uit 1996, in 2007 verfilmd door Sean Penn). Leven in het wild lukt beter in de literatuur dan in het echt, zoals ook Thoreau ons ongewild duidelijk maakt.

De oorspronkelijke titel van Thoreaus lezing *Wandelen* was *De wilde natuur* en heeft als beginzin: *ik wil een pleidooi houden voor de Natuur, voor wildheid en absolute vrijheid, en deze plaatsen tegenover burgerlijke vrijheid en beschaving*. *De wandelaars van tegenwoordig* zijn maar *zwakmoedige kruisvaarders die zich niet wagen aan veeleisende expedities zonder eind. De Khoikhoi hebben de gewoonte om het merg van de koedoe direct te verslinden, rauw. Je zult hier waarschijnlijk meer man van worden dan van het vlees van stalkoeien of slachtvarkens. Geef mij de wildheid die een beschaving niet kan aanzien.* Aanmatigende dichterlijke vrijheid: Thoreaus verblijf in zijn hut aan het meer Walden getuigde wel van soberheid, maar is toch moeilijk een wilde expeditie te noemen. Hij kreeg vaak bezoek, *kinderen die bessen kwamen plukken, spoorwegarbeiders die een zondagochtendwandeling maakten in hun schone hemden, vissers en jagers, dichters en filosofen, kortom, allen eerlijke pelgrims, die naar de bossen kwamen omwille van de vrijheid en die het dorp echt achter zich lieten*. Echt? Thoreau schrijft niet hoe hij zelf elke week zijn was naar zijn moeder bracht (het meer Walden ligt maar 6 km van zijn geboortehuis).

In elk geval verkiezen vele wandelaars de natuur, een stuk wereld waar de menselijke ingrepen weinig opvallen, waar het biologische nog het mechanische overheerst, waar de mens nog enige ruimte laat voor het plantaardige en dierlijke leven. Hoe is dat te verklaren?

Een eerste mogelijke verklaring wordt gegeven door de evolutionaire psychologie: het biologisch-psychologisch functioneren van de hedendaagse mens is in essentie nog steeds dat van de jager-verzamelaar. Door de te snelle evolutie van de cultuur sinds het ontstaan van de landbouw, zou de mens niet voldoende aangepast zijn om in kunstmatige omgevingen optimaal te leven. We zouden nu een niet geschikt dieet volgen en vlugger ziek worden. We zouden vlugger genezen als we vanuit ons ziekbed een stuk groen zien en, als dat niet het geval is, als er aan de muur een foto van bloemen of bossen hangt. *Recent onderzoek laat zien dat het bewust opzoeken van natuurelementen onze gezondheid werkelijk verbetert. Steeds meer dokters gaan natuur daarom voorschrijven aan hun patiënten, niet alleen als preventie, maar ook als medicijn*, beweert dokter Dirk Avonts in *Natuur op doktersvoorschrift* (2023). De natuur vinden we mooi en geneest ons, omdat we onbewust nog steeds zouden hunkeren naar ons vroegere, "natuurlijke" bestaan. Een andere verklaring is cultuurhistorisch.

De idee dat vooral de natuur mooi is, komt van de romantische beweging die zich ontwikkelde in de 2e helft van de 18e eeuw. De romantici verzetten zich tegen de moderniteit, dat is de beschaving die een leven vanuit of voor God verwerpt en als doel stelt zelf een aards paradijs te bouwen door technische innovaties, steunend op de natuurwetenschappen. De romantici beseffen dat de technowetenschap nooit het verval en de dood zullen kunnen opheffen (vandaar het belang van dood en vergankelijkheid in de romantische kunst). De romantici blijven verlangen naar een absolute instantie en beweren die te vinden in (hun visie op) de natuur als een harmonieus geheel, even machtig als de verloren God en even welwillend voor de mens (wat sommige romantische filosofen uitdrukken door het pantheïsme: alles is goddelijk, in zover het deel uitmaakt van de Natuur). De moderne stad, met al de menselijke technische realisaties, is te mijden en dus lelijk. Je moet zoveel als mogelijk vertoeven op mooie (pittoreske of sublieme) plaatsen, hetzij in de "wilde" natuur, bij voorkeur in de machtige, majestueuze bergen, hetzij in menselijke verblijfplaatsen, maar dan uit vroegere tijden, in achtergebleven premoderne steden of nabij ruïnes uit de oudheid of middeleeuwen, zoals afgebeeld door Caspar David Friedrich (1774-1840) en andere romantische schilders.

Dit romantische wereldbeeld werd genadeloos neergehaald door Schopenhauer. Je kan wel een metafysische eenheid in de natuur construeren door de aanname van een Wereldwil die

alles aanstuurt, maar deze Wereldwil is niet goddelijk, maar een blinde kracht, die zich verwerkelijkt door zich op te splitsen in individuen, waartussen zich een onverbiddelijke strijd afspeelt (zie het citaat van Schopenhauer p. 17). Het is door het esthetisch aanschouwen van de natuur (door de natuur te benaderen als *kijkkast*) dat de mens zich enigszins kan verzoenen met deze strijd en de erdoor veroorzaakte pijn. Ook los van dergelijke metafysisch-esthetische theorieën wordt vaak gesteld dat het wandelen in de natuur een positief effect heeft op de mens.

Veelvuldige wandelingen in de natuur bestendigen het aanvoelen van de natuur en bieden aan de natuur de gelegenheid een welwillende invloed uit te oefenen op de harten. Elke mens die niet verstoken is van edelheid, voelt zich zuiverder en menselijker te midden van de natuur. Welwillendheid, hartelijkheid, oprechtheid nestelen zich in een hart dat zich openstelt voor de natuur; wie ophoudt zich op te winden in de arena van de grote passies, zoals afgunst, hebzucht, egoïsme, verschijnt, in de spiegel van de natuur, in een zuiverder licht, schrijft Schelle (*Die Spatziergänge,* hoofdstuk 11). Wie in de natuur wandelt, is weg uit de wereld van de concurrentie tussen mensen, die leidt tot negatieve gevoelens en gedragingen. De vraag is of na de wandeling, terug in de concurrentiële wereld, die negativiteit niet vlug terug komt. Schelle zelf hecht nog meer belang aan "sociale" wandelingen op publieke wandelplaatsen in of dicht tegen de stad, waarbij men flaneert en anderen ziet flaneren, als deel van *het spel van vrije en wederkerige beïnvloedingen eigen aan een gemeenschap* (hoofdstuk 7). De natuur wordt dan een decor voor *een onbaatzuchtige welwillendheid tegenover de mensen en hun activiteiten*: *de vreugde en het goede humeur, het aangename voorkomen van de beau monde, het bonte gewriemel is een bron van genoegen voor de wandelaar en houdt zijn sociale geest bezig*, zodat *de gedachte aan het leven in gemeenschap overheerst in de gewaarwordingen van de ziel* (hoofdstuk 8). Opnieuw is de vraag hoe diepgaand de beschaafde vriendschappelijkheid tussen de wandelaars is en wat ervan over blijft na de wandeling. En heeft een wandeling in de natuur niet meer mogelijkheden om mensen positief te beïnvloeden?

Het kan zijn dat je je tegenover de natuur klein voelt, dat je zo een stuk hoogmoed verliest en dat dit jou welwillender maakt naar medemensen toe. Het kan zijn dat wandelen op je eentje authenticiteit versterkt en jou minder een volgzaam meeloper maakt en wat meer een kritisch persoon. Volgens cultuursocioloog Pascal Gielen (°1970) *kan het laten inzien van de schoonheid van een landschap mensen overtuigen om er ook ecologische zorg voor te dragen* (opinietekst in krant *De Morgen* van 22 april 2023). Telkens herhaalt zich de vraag, als dat al zo is, hoe blijvend het dan is. Er is geen onbetwistbare reden om enkel in de natuur te gaan wandelen.

De hele wereld is de wandelwereld. Er zijn natuurlijk verschillen tussen een industrieterrein, een haven, een wereldstad, een provinciestad, een dorp, weiden, velden, venen, bossen, bergen. Al deze terreinen hebben hun eigenheid om in te wandelen. De keuze van het terrein hangt vooral af van wat de wandelaar wil. Wie rust wil, moet niet gaan wandelen in een drukke stad; wie interessante of mooie gebouwen wil bekijken, moet niet naar de bossen trekken.

Wie wandelt om de wereld te leren kennen, maar ook wie wandelt om de wereld esthetisch te beleven, wandelt best op alle terreinen. De indrukwekkendste inventiviteit van de mens zie je misschien op een industrieterrein, de rust vind je meer op het platteland dan in de stad en als je mensen wil ontmoeten, ga je niet wandelen op een landwegel.

De interessantste wandelingen combineren allicht meerdere soorten terrein en zorgen zo voor een boeiende afwisseling. Je vertrekt in de stad met woningen van personen die geen land nodig hebben voor hun beroep (ambachtslui, handelaars, klerken) en gebouwen waar niet gewoond wordt (verkoophallen, ziekenhuizen, cultuurcentra, eet- en drankhuizen, gebedshuizen, scholen, administratieve gebouwen, zoals stadhuis, gildehuis, rechtbank). Je passeert de voorstad, residentiële groene villawijken, naast verpauperde, grauwe buurten. Je wandelt langs het rangeerstation met treinen en langs de rechte steenweg met massa auto's die langs de prostitutieramen naar de shoppincentra razen. Je komt op het platteland met woningen van personen die het land bewerken, uiteen liggende boerderijen met errond velden en weiden, aangevuld met een kasteeldomein, en rond de kerk enkele huisjes en het (nu meestal gesloten) café. Je wandelt de dorpskom uit, langs een zeldzaam beschermd natuurgebied, naar enkele loofbossen en vooral monotone naaldbossen voor exploitatie van hout, tot je op een steengroeve stuit, en verderop een industrieterrein, een aaneenrijging van bedrijfsgebouwen zonder dat er nog woningen zijn. Elk terrein heeft zijn eigen te ontdekken geheimen en zijn eigen te bewonderen schoonheid en roept zijn eigen gedachten op. Doet wandelen ons dan ook beter denken?

2.2.5.3. Wandelen om beter te kunnen nadenken

Het is een klassieker in vele boeken over wandelen: om goed te kunnen nadenken, wat ook het onderwerp is, moet je wandelen. Er wordt dan steevast verwezen naar beroemde wandelende filosofen.

De wandelende filosofen

Er zijn filosofen die nooit gewandeld hebben. De bekendste is de Griekse filosoof Parmenides (rond 500 v.o.t.). Als hij zich voortbewoog, dan was dat volgens hem slechts schijn, want beweging en verandering bestaat niet echt: achter de veranderingen en bewegingen die wij menen te zien, ligt iets wat nooit verandert of beweegt, een eeuwige substantie. Zintuigen tonen ons veelheid, maar dat is slechts schijn: de rede bewijst dat er enkel eenheid is.

Zijn leerling Zeno van Elea (5e eeuw v.o.t.) probeerde het te bewijzen met zijn gekende paradoxen, waarvan de bekendste gaat over Achilles, een snelle loper, en de schildpad, een vlugge wandelaarster. Als jij, Achilles, dubbel zo hard loopt dan ik, de schildpad, wandel, en ik heb 100 meter voorsprong, dan kan jij mij toch nooit inhalen. Als jij 100 meter gelopen hebt, heb ik 50 meter gewandeld; als jij vervolgens 50 meter loopt, ben ik weer 25 meter opgeschoten; als jij er 25 meter bijdoet, ben ik weer 12,5 meter verder, enzovoort: je kan jouw achterstand wel telkens halveren, maar nooit tot nul brengen. Diogenes de cynicus (lees p. 45) zou bij dit argument opgestaan en beginnen lopen zijn. Hij was één van de filosofen die veel wandelden.

Wandelende filosofen in de klassieke oudheid

De eerste filosoof die uitdrukkelijk gekoppeld werd aan wandelen is Aristoteles, in de beschrijving van zijn leven door Diogenes Laërtius (*Leven en leer van beroemde filosofen*, V, 2-3): Aristoteles *kreeg de naam 'peripateticus'* omdat *hij een wandelpark heeft gekozen in het Lyceum, waar hij op en neer lopend met zijn leerlingen filosofeerde tot het tijd werd waarop ze zich met olie gingen inwrijven om te sporten*. Een Grieks burger hoorde intellectuele met lichamelijke uitmuntendheid te combineren. Zo ging ook Socrates mee op oorlog. Het ziet er echter niet naar uit dat Aristoteles zelf het wandelen essentieel vond voor het overbrengen van gedachten:

toen mettertijd zijn aanhang groter werd, gaf hij ook wel zittend les.

In zijn dialoog *Protagoras* beschrijft Plato drie manieren waarop de sofisten les gaven. *Protagoras wandelde heen en weer en op een rij met hem mee liepen aan elke kant* drie leerlingen. *Achter hen aan kwamen nog velen die aandachtig luisterden naar wat er gesproken werd. Hippias zat in de voorhal op een zetel en* de toehoorders *zaten om hem heen op banken. Op zijn troon gezeten gaf hij ieder van hen antwoorden op hun vragen. Prodicus lag nog in bed, gewikkeld in veel vachten en, naar het scheen, in een groot aantal dekens, terwijl zijn publiek bij hem op aanligbedden zaten* (*Protagoras*, 315 a – d). De ene wandelt, de andere twee niet, dat lijkt niet zo belangrijk. Alle drie – zo suggereert Plato - willen wel in het midden staan, zitten of liggen, liefst boven de anderen uit tronend, omdat ze denken *alweter en goddelijk* te zijn (316 a). Socrates ziet meer heil in het voorstel van Callias dat de aanwezige filosofen *een kring vormen*, waarna iedereen met banken en aanligbedden begint te sleuren (317 d). Socrates wil filosoferen op voet van gelijkheid, want *hij wist niets behalve dat hij niets wist* (Diogenes Laërtius, II, 32). Socrates wil in elk geval zitten, wandelen is niet zijn ding.

De enige keer dat Socrates gesignaleerd wordt buiten de stadsmuren, is na een ontmoeting met de jongeling Phaedrus, die zegt: *ik wandel tegenwoordig graag langs de buitenwegen; Acumenus zegt dat dit gezonder is dan in overdekte wandelgangen*. Om samen een tekst over de liefde te bestuderen willen ze toch *gaan zitten* en Phaedrus stelt voor *een beek te volgen met de ongeschoeide voeten in het water, lang niet onaangenaam,* tot ze komen tot een plek met *een wijdvertakte en hoge plataan, naast een hoge en schaduwrijke agnus castus, volop in bloei, zodat hij de plek zeer welriekend moet maken. Het allerheerlijkste is het gras, zoals het op de zachte glooiing voldoende gegroeid is om heerlijk het hoofd te doen rusten, als men zich neervlijt*. Socrates geeft de reden waarom hij *nooit buiten de muren van de stad komt: Landerijen en bomen willen mij niets leren, maar wel de mensen in de stad* (Plato's dialoog *Phaedrus*, 227 a en volgende pagina's). Al wandelend in je eentje denken is niet vruchtbaar volgens Socrates.

De cynici zien dat anders. *De enige Griekse wijsgeren die werkelijk liepen, waren de cynici. Altijd liepen ze te dwalen, te zwerven, over straat te slenteren. Als honden. Altijd op weg, van de ene stad naar de andere, van het ene plein naar het andere,* schrijft Frédéric Gros (*Wandelen – een filosofische gids,* hoofdstuk 15). Leven als een dier, dat is de sleutel tot het geluk. Met hoe minder je tevreden bent, hoe minder gefrustreerd je kan raken en hoe gelukkiger je dus zal worden. Gezelschap van andere mensen of een huis staan het geluk in de weg. De bekendste onder hen, Diogenes van Sinope (404 - 323 v.o.t.), "woonde" in een ton (beschenen door de zon).

Epicurus (341 – 270 v.o.t.) wijst de zelfvernedering van de cynici resoluut af, zonder te vervallen in de hoogmoed van zij die rijkdom of roem nastreven. Het goede leven ligt in bescheiden genieten, d.w.z. sober of toch zeker met mate. Epicurus wil een leuke verblijfplaats, waar hij kan filosoferen met vrienden en koopt daarom een huis met tuin. Ook genieten van de natuur moet je bescheiden doen, thuis of toch dicht bij huis, zonder grote trektochten in de wilde natuur.

Ook Zeno van Citium (ca 335 – 262 v.o.t.), de eerste stoïcijn, had zijn vaste plek om te filosoferen met zijn leerlingen: *hij placht zijn lezingen te houden terwijl hij op en neer liep in een beschilderde zuilengang; zijn doel was om daar rustig les te geven* (Diogenes Laërtius, VII, 5). Waarschijnlijk moet, net zoals bij Aristoteles, aan dat wandelen weinig betekenis gehecht worden.

Zeno's Romeinse volgeling Seneca (4 v.o.t. – 65) roept wel uitdrukkelijk op tot wandelen: *we moeten in de natuur gaan wandelen, zodat onze geest gesterkt en verheven wordt door een heldere hemel en veel frisse lucht*. Hij vervolgt, hier eerder epicuristisch dan stoïcijns: *Soms zal onze geest nieuwe energie krijgen door een rit, reis en verandering van omgeving, of door een gezellig samenzijn met een goed glas. Af en toe moeten we eens dronken worden, want dat spoelt de*

zorgen weg, maar ook bij wijn is maat houden heilzaam (dialoog *De gemoedsrust*).

Wandelende filosofen in de moderne tijd

De moderne tijd is het tijdperk van de beweging, wanneer men niet langer in een kloostercel de christelijke god intuïtief wil aanschouwen, maar de wereld gaat verkennen en nieuwe gebieden wil ontdekken, waarbij het epicurisme met zijn bewegende atomen het onderliggende wereldbeeld aanreikt. Men gaat per schip op ontdekkingsreis en men hecht ook meer belang aan wandelen.

Bij de beschrijving van zijn bibliotheek in de beroemde (nog steeds te bezoeken) toren van zijn kasteel merkt Montaigne op: *elk oord van bezinning vraagt om een wandelgang. Mijn gedachten vallen in slaap als ik ze op een stoel zet. Mijn geest functioneert niet als mijn benen hem niet in beweging zetten. Dat overkomt iedereen die studeert zonder boeken* (*Drie vormen van omgang,* essay 3 van boek III). Veel verdere uitleg geeft Montaigne hier niet over. Het zou gerust kunnen dat hij geïnspireerd is door Seneca, één van zijn lievelingsauteurs, hoewel hij in dit verband de stoïcijn niet citeert. In elk geval verwijst Montaigne ook naar het nut van reizen, waaraan hij voordelen toeschrijft die vaak aan wandelen worden gekoppeld: *reizen lijkt me een nuttige bezigheid. Je geest is voortdurend in de weer om onbekende en nieuwe dingen te ontdekken en ik ken geen betere leerschool voor het leven dan voortdurend kennis te maken met een grote verscheidenheid aan andere levens, meningen en gebruiken en met die steeds wisselende verschijningsvormen van de menselijke natuur. Daarbij komt dat het lichaam niet werkloos blijft, terwijl het toch niet afgemat wordt en deze gematigde activiteit houdt het in conditie* (*Over de ijdelheid,* essay 9 van boek III). Zijn *grote reis naar Italië via Zwitserland en Duitsland in 1580-1581* (waarvan zijn verslag gepubliceerd werd in 1774) maakte Montaigne te paard (omdat het gebruik van een rijtuig te duur was voor *onbeduidende lieden als hij* – notitie bij *maart 1581*). Bij wandelen mag zeker niet enkel naar geestelijk nut gestreefd worden, maar moet naar *het juiste midden* worden gestreefd en dus is ook het lichamelijk genot belangrijk of zelfs het belangrijkste*: Als ik dans, dans ik; als ik slaap, slaap ik, en zelfs als ik in mijn eentje door een mooi park wandel en mijn gedachten een poosje door andere dingen in beslag worden genomen, richt ik ze daarna weer op de wandeling, het park, het genot van de eenzaamheid en mijzelf* (*Over de ervaring,* essay 13 van boek III).

John Aubrey (1626–1697) schrijft in zijn *Brief lives* over Francis Bacon: *Lord Bacon was een zeer contemplatief ingesteld persoon en had de gewoonte om na te denken tijdens zijn prachtige wandelingen op zijn landgoed Gorhambury en om te dicteren aan meneer Thomas Bushell en andere edele heren, die hem volgden met inkt en papier om onmiddellijk zijn gedachten neer te schrijven. Lord Bacon zei vaak dat hij liefst had dat meneer Hobbes zijn gedachten neerschreef, omdat die begreep wat hij schreef, en de anderen niet, zodat Bacon vaak het moeilijk had te verstaan wat zij geschreven hadden*.

Thomas Hobbes, van bescheiden komaf en bijna heel zijn leven secretaris of onderwijzer in dienst van adellijke families, had geen mensen in eigen dienst en moest, nog steeds volgens Aubrey, zelf zijn gedachten neerschrijven, maar ook hij vond inspiratie tijdens het wandelen: *De manier waarop het boek Leviathan geschreven werd, zo vertelde Hobbes mij, was als volgt. Hij wandelde veel en dacht na, en in de knop van zijn wandelstok had hij een pen en inktpot en hij droeg altijd een schrift in zijn zak, en zodra er hem een gedachte te binnen schoot, schreef hij die onmiddellijk op in zijn schrift, of anders zou ze misschien verloren kunnen gegaan zijn.* Ook later, toen hij als oude man verbleef op het landgoed van de adellijke familie Cavendish, bleef hij

wandelen: *Hij stond op om zeven uur, nuttigde zijn ontbijt van brood en boter en deed zijn wandeling, mediterend tot tien uur. Vervolgens noteerde hij de kernpunten van zijn gedachten, die hij uitschreef in de namiddag.* Hij besefte ook het belang van wandelen voor de gezondheid: *naast zijn dagelijkse wandelingen speelde hij twee tot drie keer per jaar tennis (tot ongeveer zijn vijfenzeventigste). Hij geloofde dat dit hem twee of drie jaar langer zou doen leven. Op het platteland wandelde hij, bij gebrek aan tennisveld, heuvel op en heuvel af in het park, tot hij droop van het zweet en hij gaf dan wat geld aan een bediende om zich te laten schrobben.*

Ook bij Jean Jacques Rousseau stimuleert wandelen zijn denken: *Het lopen heeft iets dat mijn gedachten bezielt en stimuleert. Mijn lichaam moet in beweging zijn om mijn geest in beweging te brengen.* Het gaat bij hem echter om meer, om een wijze van bestaan, om vrijheid, om genot: *nooit ben ik zozeer mijzelf geweest als tijdens de reizen die ik alleen en te voet heb gemaakt. De aanblik van het land, de opeenvolging van aangename uitzichten, de buitenlucht, de grote eetlust, de goede gezondheid die het lopen mij bezorgt, de vrijheid van de herberg, de afwezigheid van alles wat me mijn afhankelijkheid doet voelen, dat allemaal maakt mijn ziel vrij, geeft mijn denken een grotere stoutmoedigheid, brengt me om zo te zeggen in contact met de onmetelijke rijkdom van al het geschapene* (*Bekentenissen*, boek 4). Zijn eerste reis naar Parijs maakt hij *te voet en alleen*, maar *deze veertien dagen kan hij tot de gelukkigere dagen van zijn leven rekenen*, omdat hij *al lopend een bouwwerk van zijn geluk optrok, door zijn zoete dromen en door de gloed van zijn verbeelding* (*Bekentenissen*, boek 4). Hij verwacht veel van Parijs, maar het stadsleven brengt veranderingen mee. Wandelen wordt een financiële noodzaak.

Als hij zijn vriend Diderot, in 1749 opgesloten in de gevangenis van Vincennes, *minstens om de dag* gaat bezoeken, gaat hij *te voet*, aangezien hij *niet in staat was rijtuigen te betalen. Om wat langzamer te gaan lopen* in die *buitengewone warme zomer*, neemt hij iets mee om te lezen op de wandeling en ontdekt zo in een tijdschrift de prijsvraag "*Heeft de vooruitgang van wetenschappen en techniek bijgedragen tot bederf of tot verbetering van het zedelijk gedrag?*". Hij noteert onmiddellijk enkele gedachten *met potlood onder een eik*, maar zijn verhandeling komt, *net als zijn andere geschriften*, tot stand *in zijn bed met gesloten ogen in de nachtelijke uren waarin hij niet kon slapen* (*Bekentenissen*, boek 8). Zelfs Rousseau krijgt zijn ideeën dan toch niet uitsluitend tijdens het wandelen.

Tegen de heersende idee van vooruitgang in antwoordt Rousseau op de prijsvraag "*tot bederf*". Hij voelt als eerste aan dat de technische vooruitgang, bejubeld in de *Encyclopédie of Systematisch woordenboek van wetenschappen, technieken en beroepen* (met o.a. vele technische tekeningen), een tegengewicht moet krijgen, dat de menselijke drang naar technische beheersing van de natuur ook gevaren inhoudt en dat we een band met de natuur moeten behouden los van die beheersing. Wandelen is voor Rousseau niet alleen een middel om ideeën te krijgen, maar vooral de toepassing van een specifiek filosofisch idee, de idee dat we bescheiden moeten blijven in onze houding tegenover de natuur. Wij moeten niet steeds de natuur hervormen, wij moeten haar ook ongewijzigd bewonderen en ons zelf laten beïnvloeden door haar. We moeten niet zozeer *ons tot meester en eigenaar van de natuur maken*, zoals Descartes wil (*Vertoog over de methode*, deel 6), maar eerder ons overgeven aan die natuur: *Mijn hart, dat van het ene ding naar het andere dwaalt, verenigt en vereenzelvigt zich met alles waardoor het aangenaam wordt getroffen, bedwelmt zich aan verrukkelijke gevoelens* (*Bekentenissen*, boek 4).

Rousseaus antwoord op de prijsvraag, zijn *Verhandeling over de wetenschap en de techniek* (1750), kent een groot succes en hij wordt deel van de Parijse intellectuele elite, hij wordt een *grote meneer*. Hij beklaagt het zich later: *ik nam deel aan de prijsvraag en vanaf dat ogenblik*

was ik verloren. Heel de rest van mijn leven en al mijn ongeluk waren het onvermijdelijke gevolg van dit ogenblik van dwaling. Rousseau voelt zich immers voorbestemd voor de eenzaamheid en het landleven en na enkele jaren vertoefd te hebben in de Parijse salons, verandert hij zijn wijze van leven en werken*: op 9 april 1756 verliet ik Parijs en woonde daarna niet meer in een stad. Mijn namiddagen waren voor wandelingen, waarbij ik gewapend was met mijn notitieboekje en mijn potlood en ik nam aan dat het bos van Montmorency voortaan mijn werkvertrek zou zijn. Ik kan alleen maar nadenken als ik loop. Zodra ik stilsta, denk ik niet meer en mijn hoofd beweegt zich alleen tegelijk met mijn voeten* (*Bekentenissen,* boek 9). In de laatste periode van zijn leven, als hij zich verbitterd heeft afgekeerd van alle sociaal contact, wordt wandelen zijn voornaamste tijdverdrijf (lees *Romantische religie* op p. 58).

Ook Immanuel Kant (1724-1804) figureert bijna steeds in een overzicht van wandelende filosofen, steeds met dezelfde twee anekdotes. Ten eerste: hij was zo stipt in zijn dagindeling dat de inwoners van Königsberg hun klok konden bijstellen als hij 's ochtends zijn huis verliet om naar de collegezaal te gaan: het was dan exact acht uur. Ten tweede, hij sloeg nooit zijn dagelijkse wandeling over, in de late namiddag, steeds langs hetzelfde parcours. Slechts twee keer zou hij van deze routine zijn afgeweken: om Rousseaus werk *Emile* te kunnen aanschaffen (soms wordt in de plaats David Humes *Treatise of Human Nature* vermeld) en om een dagblad te kopen de dag dat de Franse Revolutie was uitgebroken. Kants wandelingen hadden echter ongeveer niets te maken met zijn denken. Hij wou vooral uitwaaien na een drukke voormiddag van lesgeven, lezen, schrijven en zijn uitgebreid middagmaal met vrienden. Hij wandelde om zijn eten goed te verteren, om gezond te blijven en dacht later dan ook dat zijn hoge leeftijd (hij werd bijna tachtig) te danken was aan zijn levenslange discipline. Kants wandelingen vertonen veel kenmerken van de "burgerlijke" kunst van het wandelen, zoals zijn vriend filosoof Schelle heeft beschreven (hoewel die laatste meer aandacht heeft voor de natuur – lees p. 43).

Schopenhauer, die voortbouwde op het metafysisch systeem van Kant om tot een heel andere filosofie te komen, had, toen hij de laatste 27 jaar van zijn leven in Frankfurt woonde, net zoals zijn leermeester, een dagelijkse routine waar hij zelden van afweek, met het middagmaal (op zijn eentje) in het Engelse hof en om vier uur, vergezeld van zijn poedelhond, een wandeling van twee uur. In het reisdagboek uit zijn jeugd (lees p. 40) is hij vooral enthousiast over zijn bergwandelingen in de Zwitserse Alpen. Later vermeldt hij in zijn hoofdwerk twee maal de Mont Blanc, een keer in verband met de bedrieglijkheid van de waarneming (boek 1, § 6) en een keer om de bescheiden aard van het genie te beschrijven (ongetwijfeld een zelfbeschrijving): *De zo vaak opgemerkte somberheid van hoogbegaafde geesten vindt haar symbool in de Mont Blanc, waarvan de top meestal achter wolken schuilgaat; maar er zijn momenten, vooral in de vroege ochtend, waarop de wolkensluier scheurt en de berg, rood van het zonlicht, vanaf zijn hemelse hoogte boven de wolken neerziet op Chamonix. Dan biedt hij een aanblik waarbij ieders hart ten diepste wordt geroerd. Op dezelfde manier toont het meestal melancholieke genie met tussenpozen de blijmoedigheid, die als een stralenkrans boven zijn hoge voorhoofd zweeft* (boek 2, hoofdstuk 31).

Schopenhauers tijdgenoot Jacob Grimm schrijft: *Ik heb zelf ervaren dat ik, wanneer afgelegen paden mij over beemd en akker voerden, zelfs met versnelde tred, goede invallen kreeg* (*Redevoering over de ouderdom*).

Søren Kierkegaard (1813-1855), die zich scherp afzette tegen de grote metafysische systemen à la Kant, Schopenhauer en vooral Hegel, was een verwoed wandelaar, zonder vast uur, zonder vaste route. *Verlies vooral niet je plezier in wandelen. Ik loop mezelf elke dag tot een*

staat van welbevinden, weg van elke ziekte; ik ben al lopend tot mijn beste gedachten gekomen en ik ken geen gedachte zo bedrukkend of men kan er wel van weglopen. Hoe meer men stilzit, hoe sneller men zich ziek gaat voelen. Dus als men gewoon blijft lopen, komt alles vanzelf in orde, schrijft hij in 1847 in een brief aan zijn schoonzus.

Karl Marx (1818-1883) staat niet bekend als verwoed wandelaar. Het traditionele beeld is een Marx in de Reading Room van de British Library in Londen, waar hij regelmatig naar toe ging om economische rapporten en boeken te bestuderen voor zijn grote studie over *Het kapitaal*. Toch is er deze getuigenis van zijn schoonzoon Paul Lafargue (1842-1911): *de enige fysieke bezigheid die Marx regelmatig beoefende was wandelen. Hij kon uren aan een stuk wandelen en heuvels beklimmen, al babbelend en rokend, zonder de minste vermoeidheid te voelen. Men kan zelfs zeggen dat hij in zijn bureau al wandelend werkte en zich enkel korte ogenblikken neerzette om neer te schrijven wat hij uitgewerkt had terwijl hij op en neer liep in de kamer. Zelfs bij gesprekken hield hij van wandelen. Gedurende jaren heb ik hem vergezeld op zijn avond-wandelingen op Hampstead Heath. Het is tijdens deze wandelingen op de heide dat hij mijn economische opleiding verzorgde. Op zondag was hij de hele dag bezig met zijn dochters. Als het mooi weer was, ging de hele familie wandelen op het platteland. Onderweg stopten ze in een bescheiden herberg voor brood met kaas en bier. Toen zijn dochters nog klein waren, deed hij de lange wandeling korter schijnen door hen eindeloze verhalen te vertellen die hij al wandelend verzon* (*Herinneringen aan Marx*).

Friedrich Nietzsche (1844-1900) staat wel bekend als een verwoed wandelaar, langs Zwitserse meren, later 's winters in Zuid-Franse en Italiaanse steden en 's zomers in de bergen rond het Zwitsers dorp Sils Maria. Hij wandelt alle dagen, tot acht uur aan een stuk. Hij is *niet één van degenen die pas te midden van boeken tot gedachten komen,* maar heeft *de gewoonte om in de vrije natuur te denken, wandelend, springend, klimmend, dansend, liefst op eenzame bergen of dicht bij zee, waar zelfs de wegen tot nadenken stemmen* (*Vrolijke wetenschap*, § 366). Hij wil *geen enkele gedachte geloof schenken die niet in de vrije lucht geboren is en bij vrije beweging* (*Ecce homo - waarom ik zo knap ben*). Hij maakt het bergbeklimmende individu tot metafoor: het sterke individu moet zich zo hoog mogelijk verheffen en daarbij geen medelijden hebben met de zwakkeren die niet mee kunnen (dat is natuurlijk hoogmoedige overheersing - bescheiden wandelen vraagt, zowel bij metaforische als bij letterlijke betekenis, dat de zwaksten van de groep geholpen worden om mee te kunnen – lees *Gelijkvrij wandelen* op p. 65).

Ook de allergrootste filosofen van de 20e eeuw waren vaak wandelaars.

Bertrand Russell (1872-1970) hield van wandelen, zonder daar excessief mee bezig te zijn. *Elke ochtend ging Bertie een uur in zijn eentje wandelen, terwijl hij goed nadacht over wat hij die dag op papier zou zetten. Na terugkeer zat hij de rest van de ochtend te schrijven, rustig, gemak-kelijk en zonder ook maar één correctie,* getuigt zijn vriend acteur-toneelauteur Miles Malleson.

Als Russell samen met zijn tweede vrouw Dora een eigen school sticht, huurt hij daarvoor het huis van zijn broer (*Telegraph House*, South Downs, nabij Chichester), dat te midden van de natuur ligt: *in oostelijke richting kon men vijftig mijl wandelen op voetpaden in de heuvels*.

In zijn toespraak bij het aanvaarden van de Nobelprijs literatuur in 1950 (*Welke verlangens zijn van politiek van belang?*) zegt Russell zelf dat hij, *toen hij jong was, tijdens vakanties lange wandelingen maakte tot 40 kilometer*. Hij verbindt dit met het heilzame karakter van wandelen voor iedereen. De moderne mens, die meestal zittend werkt, zou best terug meer bewegen: *als menigten zich verzamelen op Trafalgar Square om toe te juichen dat de regering heeft besloten hen te laten doden, zouden ze dat niet doen als ze die dag allemaal vijfentwintig mijl hadden*

gelopen. In *The Road to Happiness*, een radiotoespraak uit 1952, luidt het: *De mens is een dier en zijn geluk hangt meer af van zijn fysiologie dan hij graag denkt. Dit is een nederige conclusie, maar ik kan mezelf er niet toe brengen het niet te geloven. Ik ben ervan overtuigd dat ongelukkige zakenlieden hun geluk meer zouden vergroten door elke dag zes mijl te lopen dan door een denkbare verandering van filosofie. Dit was overigens de mening van Jefferson, die op deze grond betreurde dat mensen paarden gebruiken. Hij zou sprakeloos geweest zijn als hij de auto had kunnen voorzien.*

De laatste jaren van zijn leven leidde Russell regelmatig protestmarsen tegen de atoombe-wapening. Het leverde hem een gevangenisstraf op. Het maatschappelijk engagement deelde hij met Sartre, die wel een totaal andere filosofie ontwikkelde, maar die eveneens de straat op trok om te protesteren tegen onrecht en samen met Russell een tribunaal oprichtte om de Ameri-kaanse oorlogsmisdaden in Vietnam aan te klagen. Sartre zelf zat meer op café te schrijven, te discussiëren of vrouwen te versieren dan dat hij wandelde. Alcohol en pillen inspireerden hem meer dan wandelingen (begrijpelijk dat hij het opgeven bij het wandelen verdedigde: lees p. 27).

Zijn partner, feministe Simone de Beauvoir (1908-1986), hield wel van wandelen, tot 9 uur aan een stuk, in haar eentje (zeker toen niet evident als vrouw), vooral vanwege haar liefde voor de natuur. Ze wil *alles zien* om *alles te begrijpen: ik dacht aan niets, ik liep, ik keek.*

Rudolf Carnap (1881-1970) was in zijn jonge jaren lid van de *Wandervogel*, de Duitse romantische jongerenbeweging die vanaf 1896 zich afzette tegen burgerlijkheid en industrialisering en streefde naar authenticiteit door het maken van voettochten en bergwandelingen in groepsverband, vaak in traditionele klederdracht. Er werden volksliedjes gezongen aan het kampvuur en er heerste een (vaak verdoken homo-erotische) lichaamscultuur met competitieve sporten. Adolf Hitler (1889-1945) prees de puurheid van de *Wandervogel.* Carnap werd geen nazi, integendeel. Als socialist vluchtte hij in 1935 naar de USA en werkte er verder aan de uitbouw van het logisch-positivisme, de filosofie die alle problemen wil oplossen door een exacte eenheidswetenschap. Carnap is steeds blijven wandelen.

Ook Ludwig Wittgenstein (1889-1951) en Martin Heidegger (1889-1976) figureren vaak in lijstjes van wandelende filosofen.

Hoe verschillend hun filosofie ook was, beiden trokken zich op bepaalde tijdstippen terug in een hut in de bergen. Je kan dit zien als symbool voor een gelijkenis in hun denken: hun nederigheid tegenover dat waarover men niet of toch niet duidelijk kan spreken. Beiden gebruiken ook landschappen en het onderweg zijn als metafoor.

Heidegger geeft een van zijn boeken de titel *Holzwege* (in het Engels vertaald als *Off the Beaten Track*, in het Frans als *Chemins qui ne mènent nulle part*) en heeft het over de waarheid als een *Lichtung* (een open plek in het bos, waar het licht binnenvalt - zie § 28 van *Zijn en tijd*). Wittgenstein schrijft in het voorwoord van zijn *Filosofische onderzoekingen*: *de aard van het onderzoek dwingt ons namelijk een breed gebied van gedachten, kriskras, naar alle richtingen door te reizen – de filosofische opmerkingen in dit boek vormen als het ware een verzameling landschapsschetsen, die op die lange en ingewikkelde tochten zijn ontstaan.*

Ook nog levende filosofen verwijzen vaak naar de denkkracht van de wandelaar.

Ik wissel graag het lichamelijke af met het geestelijke, handenarbeid met hoofdarbeid. Als ik vastloop in het boek waaraan ik werk, ga ik wandelen en dan begint het weer te stromen, zegt Ton Lemaire (in een interview aan *Filosofie Magazine*, 2015).

Martha Nussbaum (°1947) wil rennen: zo komt ze *in een droomachtige, onzichtbare wereld van verbeelding waar, zoals Mahler zegt, donkere gevoelens de plak zwaaien bij de deur naar*

de andere wereld (*Running and philosophy*). Misschien moet ze wat meer gewoon wandelen.

De Vlaamse filosofe Katrien Schaubroeck (°1980) trekt de zaak open naar de trein: *zodra ik eenmaal zit en de trein zich in beweging zet, komt ook mijn gedachtenstroom op gang. Het landschap dat voorbijtrekt, brengt een aangename cadans van gedachten teweeg. Ook voor Alain de Botton (in zijn "The Art of travel") bestaat er geen betere broedplek voor het denken dan een bewegende trein* (in *Thuis in de wereld, de wereld als huis*). Sporen en wandelen hebben zeker heel wat gemeen – een "echte" wandelaar neemt voor grotere verplaatsingen de trein.

De vraag bij deze indrukwekkende lijst luidt: klopt het dat wandelen het denken bevordert?

Filosofische paden en parken

- De oude Duitse universiteitsstad Heidelberg heeft zijn *Philosophenweg.* Het pad is ongeveer twee kilometer lang en leidt van de wijk Neuenheim naar de Heiligenberg. Vanuit de hoogte heb je er mooie zichten op de stad en op de burcht.
  Bekende denkers ooit verbonden aan de universiteit zijn Ramus, Melanchton, von Pufendorf, Hegel, Arendt, Jaspers, Gadamer, Habermas, Löwith. De weg verwijst echter waarschijnlijk niet naar de filosofen. De naam ervan stamt uit de tijd dat elke student nog filosofie moest studeren: het was een pad waar de studenten romantische wandelingen konden maken.

- Ook het Japanse Kyoto heeft een *Filosofenpad* (哲学の道, *Tetsugaku no Michi*), een 2 kilometer lang pad langs een met kersenbomen omzoomde gracht.
  Je passeert er enkele tempels en schrijnen. Het was de favoriete wandelplek van Kitaro Nishida**,** de invloedrijkste Japanse filosoof in de 20e eeuw, die Westerse filosofie combineerde met boeddhisme.

- In Toronto (Canada) is er een *Philosopher's Walk*, een pad dat de universiteitscampus verbindt met The Annex, een buurt waar veel studenten en academici wonen.
  Ted Honderich (°1933), die bekend werd door zijn boek *After the Terror* ("natuurlijk zijn terroristische aanslagen zoals 9/11 te veroordelen, maar het Westen moet ook de hand in eigen boezem steken en het aantal doden tellen als gevolg van hun werelddominantie"), schrijft over de buurt: *er woonden enkel academici die zo rationeel waren dat ze willen wandelen om te gaan werken.*

- In Èze, nabij Nice, is er een *Chemin de Nietzsche*, een steil opklimmend geitenpad langs de kust.
  Paul Raabe schreef het boek *Spatziergänge durch Nietzsches Sils Maria.* In dat Zwitsers dorp kan je het huis bezoeken waar Nietzsche verbleef.
- In Ermenonville (50 km boven Parijs) is er het *Parc J.J. Rousseau*, horend bij het kasteel van

markies Girardin, waar Rousseau zijn laatste 6 maanden doorbracht en oorspronkelijk begraven werd (hij ligt nu in het Panthéon). Gebouwtjes (*"fabriques"*) verwijzen naar filosofische deugden of personen.

➢ Het is allemaal ver weg. Dichterbij, in Alleur (bij Luik), is er een *Parc Philosophique*, waar de paden verwijzen naar filosofische vragen.

Helpt wandelen om te denken?

Een mogelijke verklaring voor het eventuele betere denken door te wandelen is de vermeende gelijkvormigheid tussen wandelen en denken: zoals de wandelaarster de ene pas na de andere zet, gaat het denken van de ene gedachte naar de andere. *Er bestaan gedragingen van de geest waarmee ook grote geleerden verraden dat ze afstammen van gepeupel – de loop en de tred van hun gedachten verraden hen namelijk: ze kunnen niet lopen,* schrijft Nietzsche (*Vrolijke wetenschap*, § 282).

De Franse filosoof Roger-Pol Droit (°1949) ziet een specifieke gelijkvormigheid: wandelen is een been opheffen, wat ons uit evenwicht brengt en dreigt uit te lopen op een val , die echter voorkomen wordt door het been weer op de grond te plaatsen, waarna we het andere been opheffen, zodat we opnieuw dreigen te vallen, enzovoort… Wandelen bevat een tegenstelling die echter opgeheven wordt en zo tot vooruitgang leidt: men stelt zich, dat lijkt tegengesproken te worden, maar deze tegenstelling wordt opgeheven door de volgende pas, die ons een stap vooruitbrengt. Kenners erkennen Plato's dialectiek van het denken: these, antithese, synthese, die als nieuwe these weer een antithese oproept, enzovoort. De structuur van het wandelen zou je terugvinden bij het praten - een woord, de dreiging van de stilte, dan een volgend woord - en bij het denken (dat is een vorm van praten, want je kan niet denken zonder taal): *een gedachte onderzoeken, dat is eerst de zekerheid ervan wegnemen, maar de gedachte verdedigt zich en vindt wat verderop een nieuwe steun, vooraleer een nieuwe tegenwerping te krijgen, enzovoort*. (*Comment marchent les philosophes*). Het is leuk gevonden, maar of deze vergelijking meer is dan een woordenspel en een werkelijke verklaring biedt, is twijfelachtig: onze benen hebben waarschijnlijk niet zoveel invloed op de werking van onze denkprocessen.

Een andere mogelijke verklaring is dat we bij het wandelen van onze gewone leefwereld en van de erbij horende gedachten weggaan en er zo ruimte vrijkomt voor andere gedachten. We geven onze gedachten toestemming om niet met ons gewone leven bezig te zijn, maar om vrij rond te dwalen en zo belanden ze soms op tot nu toe onbekende, vruchtbare plaatsen. We laten onze gedachten de vrije loop en zo kunnen zich nieuwe, onverwachte inzichten aandienen. Een waargenomen voorwerp of een vergezicht kan een vruchtbare associatie oproepen. Opnieuw is de vraag of deze redenering de werkelijke gang van zaken beschrijft. In elk geval is duidelijk dat, als het zich soms voordoet, het geen automatisme is dat bij iedereen optreedt.

Sommigen vinden maar het antwoord op een vraag als ze zich er stil en bewegingsloos op concentreren. Auguste Rodin (1840-1917) beeldhouwt zijn *Denker* in elk geval al zittend. Bijna alle Boeddhabeelden tonen Boeddha zittend: hij kwam immers tot zijn verlichting zittend onder een vijgenboom. Hoe velen hebben niet grote invallen in bed, als ze net vóór het inslapen nog even aan iets denken, of als ze midden in de nacht wakker schieten en daar het antwoord is op een vraag waar ze al dagen mee bezig zijn (waarop je dan zou kunnen zeggen dat de gedachten tijdens de slaap hebben rondgewandeld in het onbewuste).

En dan zijn er nog die vinden dat wandelingen helemaal niet dienen om diep na te denken. Zo schrijft Schelle: *De taak is het volgende: de intellectuele activiteit verbinden met de lichamelijke activiteit. Maar dat is niet genoeg. De beweging van het lichaam moet voor de geest een ontspanning zijn en voor het lichaam een middel om de gezondheid te bevorderen. Elke intellectuele activiteit die moeite kost, zou dit dubbele doel ondermijnen. Dat is waarom elke vorm van systematische en strenge reflectie vreemd is aan het wandelen. Daar moet aan toegevoegd worden dat tijdens een wandeling de geest zijn onderwerp en stof moet vinden door de wandeling zelf. Wandelingen zijn niet bedoeld om metafysische gedachten te hebben, wiskundige problemen op te lossen of de geschiedenis te herzien, kortom ze zijn niet gemaakt om te mediteren* (*Die Spatziergänge,* hoofdstuk 2). Dat is dan toch weer te nederig.

De bewering dat je beter thuis kan blijven en een boek lezen (of op het internet surfen) over de vragen die jou bezighouden, is te eenzijdig, net zoals uiteraard de tegengestelde bewering.

Bibliotheek of bos, lezen of wandelen?

Meerdere van de wandelende filosofen spreken minachtend over boeken en de wijsheid die je eruit kan verzamelen.

Ik heb op menige wandeling van een paar uur meer geleerd dan ik door het lezen van honderd boeken geleerd zou kunnen hebben, schrijft dichter en filosoof Johann Herder (1744-1803) in een brief geschreven tijdens zijn reis in Italië.

Rousseaus boek over de opvoeding, *Emile*, lijkt soms doordrongen van haat tegen boeken: *het menselijk begrijpen komt tot stand door de zintuigen, onze eerste meesters in de filosofie zijn onze voeten, onze handen, onze ogen. Dit alles vervangen door boeken is niet ons leren nadenken, maar ons leren om de rede van iemand anders te dienen*. Emiel wordt opgeleid zonder boeken: weet hij niets van buiten, hij weet veel uit ervaring; leest hij boeken minder goed dan anderen, hij leest het boek van de natuur beter; kan hij maar één taal lezen, hij verstaat wat hij zegt.

Het boek van geleerden weerspiegelt steeds een kromgetrokken ziel, schrijft Nietzsche (*Vrolijke wetenschap,* § 366). *Wat hebben we aan een boek dat ons niet eens boven alle boeken uittilt?* (ibidem, § 248).

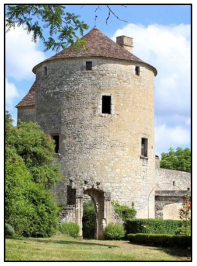

Montaigne, bescheiden als steeds, zit vooral in zijn bibliotheek *op de derde verdieping van een toren: Ik zit daar boven de ingang en kijk uit op de tuin, de hoenderhof, de binnenplaats en de meeste delen van het huis. Daar blader ik nu eens in het ene, dan weer in het andere boek, lukraak, te hooi en te gras, en zit wat te mijmeren, noteer iets of dicteer, heen en weer lopend, de u hier aangeboden dromerijen*, schrijft hij in *Drie vormen van omgang* (essay 3 van boek III). Zijn omgang met boeken is dubbel.

Enerzijds: *Het lezen van boeken is voor mijn geest een bezigheid die hem afleidt van zijn eigenlijke studie. Zelfbespiegeling is een machtig leerproces, een verrijking voor wie in staat is zichzelf grondig te onderzoeken: ik modelleer mijn geest liever dan dat ik hem meubileer*. Anderzijds: *juist het lezen over uiteenlopende onderwerpen prikkelt mij tot gedachten en zet mijn brein, en niet mijn geheugen, aan het werk.* Enerzijds: *geleerden stoten zich dikwijls aan deze steen; ze lopen voortdurend met hun kennis te koop en strooien hun boekenwijsheid overal rond*. Anderzijds: *als de geleerdheid zich in onze discussie wil mengen: waarom niet? Zolang ze maar niet, zoals gewoonlijk, pedant en bedillerig zit te zaniken, maar dienend is en bereid om te leren.* De *Essays* staan in elk geval vol van citaten van auteurs uit de klassieke oudheid. Montaignes oordeel over boeken is in hoofdzaak positief: *De boeken vergezellen mij op mijn hele levensweg en staan mij overal ter zijde. Zij troosten mij op mijn oude dag en in mijn eenzaamheid. Zij verdrijven de verveling van het nietsdoen en bevrijden me, zodra ik maar wil, van gezelschap dat ik vervelend vind.* Ze kunnen ook de herinnering aan aangenaam, maar verdwenen gezelschap levendig houden. Als Etienne de la Boétie (1530-1563) op sterven ligt, zegt die tegen zijn innige vriend Montaigne*: ik smeek jou om, als teken van mijn affectie voor jou, mijn boeken te aanvaarden, een povere gift, maar van harte geschonken en geschikt voor jou, aangezien jij zo graag wil leren.* Het komt erop aan bescheiden te zijn, de juiste maat te behouden: *Het is goed wandelen, luidt het gezegde, als je je paard bij de teugel houdt. Al het nut dat ik van mijn boeken heb, bestaat eruit dat ik dit gezegde in de praktijk breng. Ik geniet ervan zoals een vrek van zijn schatten, omdat ik weet dat ik ervan kan genieten als het mij uitkomt. Ik reis nooit zonder boeken. Toch gaan er dagen en soms maanden voorbij zonder dat ik ze inzie. Boeken zijn de beste proviand die ik heb gevonden voor deze levensreis en ik beklaag ten zeerste de intelligente mensen die ervan verstoken zijn.*

toren en bib van Montaigne, 45 minuten wandelen vanaf station Lamothe-Montravel

Drie eeuwen later zit Marx in de British Library, eveneens op zoek naar citaten, niet uit de oudheid, maar uit de boeken van economen en de parlementaire rapporten over de toestand in de fabrieken. *Zijn gewoonte om altijd naar de bron te gaan deed hem auteurs lezen die weinig bekend waren en die hij als enige citeerde. "Het kapitaal" bevat zoveel citaten van onbekende auteurs dat men zou kunnen denken dat hij wou tonen hoe belezen hij was. Dat was niet zijn bedoeling. "Ik zorg voor historische rechtvaardigheid," zei hij, "ik geef iedereen wat hem toekomt"*, schrijft Lafargue (*Herinneringen aan Marx*).

Simone de Beauvoir bezocht vaak de oude *Bibliothèque Nationale* (waar overigens ook Marx kwam, toen hij nog niet uit Parijs was verbannen). Haar belezenheid maakt onder meer haar studie over *De ouderdom* tot een meesterwerk dat niemand kan negeren die oud zijn wil bestuderen (lees de brochure *Bescheiden oud zijn,* beschikbaar op www.detuinvanhetgeluk.be).

Een mooie bibliotheek moet niet onderdoen voor een fraai landschap. *Ik ben mijn leven begonnen zoals ik het ongetwijfeld zal eindigen, tussen boeken,* schrijft de Beauvoirs levensgezel Sartre in *De woorden,* de autobiografische schets van zijn jeugd. *In de werkkamer van mijn grootvader stonden er overal. Ik kon nog niet lezen toen ik al eerbied koesterde voor die opstaande rotsblokken, recht of schuin, als bakstenen tegen elkaar gedrukt op de planken van de boekenkast of deftig uit elkaar staand als gaanderijen van menhirs.*

Bertrand Russell zei ooit tegen een leerling, de logicus Jean Nicod (1893-1924): *mensen die filosofie leren, zouden de wereld moeten proberen te begrijpen, niet, zoals in de universiteiten, alleen de systemen van vroegere denkers*. Nicod antwoordde: *ja, maar de systemen zijn zoveel interessanter dan de wereld* (autobiografie van Russell, hoofdstuk 2). Het belang van deze anekdote ligt in Russells woord "alleen": je mag niet *alleen* de systemen bestuderen, maar ze hebben wel degelijk hun waarde.

Het afwijzen van boeken is een vorm van hoogmoed. Het impliceert dat je in je eentje de volledige waarheid kan bereiken. Wie daarentegen enkel vertrouwt op de waarheid van boeken, stelt zich nederig op tegen de vroegere denkers, en tegelijkertijd toch ook hoogmoedig: woorden van mensen worden boven de natuurlijke wereld geplaatst. Een bescheiden houding is nodig: je moet zowel lezen als zelf de wereld waarnemen. Het lezen corrigeert vaak de eigen waarneming, die op haar beurt vaak de boeken moet corrigeren.

Je moet vertrekken van de echte wereld buiten boeken en die wereld moet steeds het referentiepunt blijven. Wie enkel (overigens welke?) boeken leest, riskeert een foute visie. De moderne filosofen verwierpen terecht de scholastieke visie dat de waarheid te vinden was in de bijbel of in de werken van Aristoteles. Bacon en Galilei trokken naar buiten om de natuur te observeren en experimenten te doen. Wie wel boeken over wandelen leest, maar zelf nooit wandelt, kan wel een tekst schrijven over wandelen, maar er valt te vrezen dat de tekst minder levendig zal zijn en dat bepaalde belangrijke of toch interessante ervaringen en bedenkingen zullen ontbreken. Maar ook boeken zijn essentieel. Ze zijn de neerslag van de wereldbeschouwing van andere denkers. Ze zorgen voor verruiming van je eigen wereld, ze beschrijven delen van de wereld die je zelf nooit kan waarnemen, ze reiken bijkomende gezichtspunten aan waarmee je je moet confronteren. Wie wel wandelt, maar nooit een boek over wandelen leest, kan zeker een tekst over wandelen schrijven, maar er valt evenzeer te vrezen dat bepaalde essentiële bedenkingen en gezichtspunten niet aan bod zullen komen.

Ik wil niet met mijn geschrift anderen het denken besparen, maar, zo mogelijk, iemand tot eigen gedachten aansporen, schrijft Wittgenstein in het voorwoord van zijn *Filosofische onderzoekingen*. Elk boek is een aansporing om zelf te denken. Elke *landschapsschets,* zowel in de metaforische betekenis van *filosofische onderzoeking* als in de letterlijke betekenis van tekening of schilderij, is een aansporing om, indien mogelijk, zelf naar dat landschap te wandelen, te gaan kijken of de denker of kunstenaar dat landschap adequaat heeft weergegeven en, indien niet, om zelf een beter beeld van dat landschap te schetsen.

Wandelen en lezen vormen geen tegenstelling, integendeel. Wie de wereld ten volle wil ervaren, neemt op elke wandeling een boek mee, om te lezen als je door omstandigheden gedwongen of door eigen keuze de wandeling voor een tijdje onderbreekt. En wat is een mooier vooruitzicht bij een wandeling dan de verwachting dat je bij de aankomst vóór, tijdens of na de maaltijd een leerrijk of boeiend boek kan ter hand nemen?

2.2.6. Wandelen om zingeving te overdenken

Bijna iedereen streeft ernaar zin te hebben, dat wil zeggen betekenis te hebben voor iets of iemand buiten zichzelf, een bijdrage te leveren aan zaken of personen die het eigen ik overstijgen (transcenderen).

Als rationeel wezen is de mens zich bewust van de toekomst en van de samenhang der dingen. Het leven in de tijd brengt mee dat de mens denkt in termen van middel en doel en wil weten waartoe diens bestaan dient. Het eventuele antwoord dat het eigen bestaan zijn eigen doel is, bevredigt niet, omdat dit geen echt antwoord is (het begrip zin verdwijnt dan, want de zin van een zaak is per definitie buiten die zaak gelegen), maar vooral omdat dit doel niet te handhaven valt. Het feit dat de mens wil leven, maar hoe dan ook sterft, is een absurde (zinopheffende) tegenstelling. Om dit op te lossen wil de mens dat diens bestaan bijdraagt aan iets dat hem of haar overstijgt, iets dat niet automatisch vergaat als zij of hij zelf vergaat. Daarom zet de mens zich in voor zaken of mensen buiten diens zelf. Hij of zij helpt de volgende generatie(s) of helpt mee aan de realisatie van een ideaal. Maar ook de volgende generaties en alle idealen zullen ooit verdwijnen. De vraag naar zin overstijgt het eigen bestaan en wordt onvermijdelijk de vraag naar de zin en het doel van de gehele wereld, van het bestaan op zich. Die toekomstgerichte vraag weerspiegelt zich in de vraag naar de oorsprong van wereld en bestaan.

Deze vragen dringen zich vaak sterker op bij het wandelen, omdat wij dan niet afgeleid worden door de dagelijkse bekommernissen en niet doordraaien op basis van automatismen.

Het mysterie van het bestaan

De wereld die wij waarnemen bij het wandelen is wonderlijk, groots, complex, raadselachtig, vaak bizar en ongerijmd, soms getuigend van vreugde, soms vervuld van ellende en pijn.

Als ik wandel, zie ik in het bos ontelbare bladeren, op de weg ontelbare kevers of mieren, in het korenveld ontelbare graankorrels, in het dorp wel telbare woningen, maar toch teveel om ze allemaal langs te lopen. De bladeren zullen in de herfst verdroogd neerdwarrelen, vele mieren en kevers zullen opgegeten worden door vogels of vertrapt worden door wandelaars, bijna alle graankorrels zullen vermorzeld worden in de molen vóór ze kunnen ontkiemen, alle bewoners van het dorp zullen sterven. Dat laatste is ook mijn lot.

Ik zie hoe rond de ogen van de geplaagde koeien massa's vliegen zitten en ik probeer zelf de vliegen weg te slaan die rond mij zoemen, en ik denk aan Blaise Pascal (1623-1662): *de vliegen, zij winnen veldslagen, beletten onze ziel te handelen, eten ons lichaam op* (*Gedachten,* fragment 367 in de ordening van Brunschvicg, fragment 56 in de uitgave door Sellier). Pascal had hier kunnen toevoegen wat later Voltaire zal schrijven: *de vliegen worden geboren om opgegeten te worden door spinnen* (lees p. 17). Pascal is in elk geval één van de grootste denkers, een denker met wie elke filosoof moet beginnen, om alle vormen van menselijke hoogmoed meteen ter zijde te schuiven. Hij heeft magistrale voorlopers, zoals Democritus: *Men moet inzien dat het leven van de mens maar weinig voorstelt, maar kort duurt en besmeurd is met veel ongeluk en narigheid* (DK 285). Pascal heeft deze boodschap echter verwoord met onovertrefbare beelden, enkel geëvenaard door de bijbelauteur De Prediker en door Schopenhauer.

Wie een trap afwandelt, moet beseffen: *Alles kan dodelijk zijn voor ons, zelfs dingen die gemaakt zijn om ons te dienen; zo kunnen muurtjes en trappen ons doden, als wij niet voorzichtig lopen* (Brunschvicg 505, Sellier 756). Wie wandelt langs een sloot met riet, kan niet anders dan denken: *De mens is een rietstengel, het zwakste in de natuur, maar hij is een denkend riet. Het is niet nodig dat het hele heelal zich wapent om hem te verpletteren: een damp, een waterdruppel zijn voldoende om hem te doden. Maar zelfs als het heelal hem verpletterde, zou de mens nog edeler zijn dan wat hem doodt, omdat hij weet dat hij sterft en hoezeer het heelal baas is over hem. Het heelal weet daar niets van. Geheel onze waardigheid bestaat dus in het denken* (Brunschvicg 347, Sellier 231). Wat is er echter met het edele en het waardige van het denken gewonnen? Het denken is zo zwak, ik weet ongeveer niets. Ik weet enkel welk lot mij wacht, het lot van alle bladeren, kevers en mieren, graankorrels en dorpsbewoners: *Het laatste bedrijf is bloedig, hoe schoon de komedie voor het overige ook moge zijn: men werpt tenslotte wat aarde op het hoofd en het is gedaan voor altijd* (Brunschvicg 210, Sellier 197). De zekerheid erover wordt nog verschrikkelijker door de onzekerheid over het ogenblik: *Stel je een aantal mensen voor in kettingen, allen ter dood veroordeeld, van wie de enen elke dag gewurgd worden in het zicht van de anderen: zij die overblijven, zien hun eigen toestand in die van hun gelijken, en terwijl ze elkaar met pijn en zonder hoop aankijken, wachten ze hun beurt af* (Brunschvicg 199, Sellier 686). Voor de rest weet ik ongeveer niets, tenzij hoe *onevenredig de mens* is in diens verhouding tot de wereld. Dat besef dringt ten volle door als ik wandel.

Ik besef dat ik niets ben, als ik boven mij naar de zon en de sterren kijk. *Laat de mens dus heel de natuur in haar hoge en volle majesteit gadeslaan. De aarde komt de mens voor als een stipje in vergelijking met de reusachtige baan die de zon beschrijft. Laat de mens zich verba-*

zen dat deze reusachtige baan zelf weer een heel klein stipje is, vergeleken met dewelke de sterren aan het uitspansel doorlopen. Laat onze verbeelding verder gaan; zij zal eerder moe worden zich vergezichten voor te stellen dan de natuur ze te bieden. Heel deze zichtbare wereld is niet meer dan een onmerkbaar streepje in de wijde schoot van de natuur. Laat dan de mens, weer tot zichzelf gekomen, overwegen wat hij is in vergelijking met datgene wat is; laat hem zich beschouwen als verdwaald in deze afgelegen uithoek van de natuur, en laat hem, vanuit deze enge kluis die hem tot woning dient (de wereld, bedoel ik), de aarde, de koninkrijken, de steden en zichzelf op de juiste waarde te schatten. Wat is de mens te midden van de oneindigheid?

Anderzijds: ik besef dat ik groots ben, als ik beneden mij bijna onzichtbare insecten, zoals mijten, probeer te zien. *Om de mens een ander, even verbazingwekkend wonder voor te houden: laat hij in wat hij kent, eens naar de fijnste dingen zoeken. Laat een mijt hem aan haar kleine lichaam onvergelijkelijk kleinere ledematen tonen: pootjes met geledingen, en in die pootjes adertjes, en in die adertjes bloed, en in dat bloed vloeistoffen, en in die vloeistoffen druppels, en in die druppels dampen … Wellicht zal de mens denken dat dit nu het uiterst kleine in de natuur is. Ik wil hem daarin echter een nieuwe afgrond tonen, de onmetelijkheid van de natuur die men zich denken kan binnen de grenzen van dit allerkleinste atoom. Hij moge ook daarin weer een oneindig aantal werelden zien, waarvan elk haar uitspansel, haar planeten, haar aarde heeft. Op die aarde zijn weer dieren en tenslotte weer mijten, waaraan hij zal ontdekken wat de eerste te zien gaven, en ook in de volgende zal hij steeds hetzelfde aantreffen, zonder einde en zonder rust* (Brunschvicg 72 , Sellier 230). Wat betekent dit dan voor de mens?

Pascal reageert op heel deze situatie met angst: *De eeuwige stilte van deze oneindige ruimtes maakt me bang* (Brunschvicg 206 , Sellier 233). *Ik weet niet wie me op deze wereld heeft gezet, noch wat deze wereld nu juist is, noch wat ik zelf ben. Ik verkeer in een verschrikkelijke onwetendheid over alles. Ik zie de ontzettende ruimtes van het heelal die me insluiten en ik vind me gebonden aan een hoek van die wijde uitgestrektheid, zonder dat ik weet waarom ik eerder op deze dan op een andere plaats ben gezet, noch waarom het beetje tijd dat me gegeven is om te leven, eerder aan dit punt is toegekend dan aan een ander punt van de hele eeuwigheid die mij vooraf is gegaan en de hele eeuwigheid die mij volgt* (Brunschvicg 194, Sellier 681). Niet iedereen vindt dit verschrikkelijk of reageert met angst.

Jacob Grimm wijst op de mogelijkheid van kalme aanvaarding: *Hoe ingetogen kijkt de oudere omhoog naar de schittering der sterren, die al sinds onheuglijke tijden zo stonden als ze nu staan en die weldra ook boven zijn graf zullen schijnen* (*Over de ouderdom*). Ook jongere personen kunnen een dergelijke houding aannemen. Anne Frank, gezet in Nederland op het tijdspunt van de uitroeiing van de joden door de nazi's, heeft de laatste 25 maanden van haar leven geen enkele wandeling gemaakt, maar ze kon door het zolderraam van Het Achterhuis wel naar buiten kijken. Op 13 juni 1944 schrijft ze in haar dagboek: *Het is geen verbeelding dat het zien van de hemel, de wolken, de maan en de sterren mij rustig en afwachtend maakt. Dit middel is veel beter dan valeriaan, de natuur maakt me klein en gereed om alle slagen moedig op te vangen.*

Sommigen combineren de angst met een gevoel van tevredenheid. *De boomen waren stil, / de lucht was grijs, / de heuvelen zonder wil / lagen op vreemde wijs. // Ik liep het aan te zien / bang en tevreden, / mijn voeten als goede lien / liepen beneden*, dicht Herman Gorter (1864 - 1927) in *De boomen waren stil*.

Hoe dan ook, de vraag blijft waar alles heengaat en waartoe alles dient, en om dat te beantwoorden, vraag ik: waar komt alles vandaan? Het is de vraag "*waarom is er iets en niet eerder niets*?", de klassieke formulering van filosoof Gottfried Leibniz (1646-1716).

Het meest gegeven antwoord, ook dat van Leibniz en Pascal, is religieus.

Klassieke religie: zich verbinden met iets buiten de natuur

Wie religieus is, gelooft in het bestaan van buitennatuurlijke zaken, iets of iemand buiten de waarneembare natuur (de wereld), waarmee de gelovige toch verbonden denkt te zijn. Ook Pascal kiest voor de religie om de vraag waarom er iets is, te beantwoorden en om zo zijn angst te bezweren. Zijn *gedachten* zijn fragmenten, bedoeld voor een apologie van het christelijk geloof. Hij wil *niet de god van wijsgeren en geleerden* bewijzen, maar *de God van Abraham, God van Isaak, God van Jacob, God van Jezus Christus* (*Memoriaal*, een evocatie van een mystieke ervaring). Zijn argumentatie gaat dan ook in hoofdzaak uit van de *mirakels* en de *profetieën*, naast een origineel godsbewijs dat steunt op de kansberekening aangaande het bestaan van hemel en hel (de zogenaamde weddenschap van Pascal).

Het bestaan van buitennatuurlijke entiteiten om het bestaan van de natuur te verklaren, is echter een onbevredigende hypothese, omdat ze de vraag gewoon verlegt: waarom is die buitennatuurlijke entiteit er eerder dan niets? Atheïsten hebben bovendien talrijke argumenten voor de stelling dat het ook een onzinnige, onmogelijke of in elk geval onhoudbare hypothese is. Psychologisch gezien verklaren ze het religieus geloof als wensdenken. Meestal verraden de gelovigen zichzelf, zo ook Pascal: *de wil is een van de voornaamste organen van het geloof. Zo komt de geest, die gelijke tred houdt met de wil, niet verder dan de overweging van de gezichtshoek waaraan de wil de voorkeur geeft* (Brunschvicg 99, Sellier 458). Inderdaad, *het hart heeft zijn redenen die de rede helemaal niet kent* (Brunschvicg 277, Sellier 680). De rede wordt al te gemakkelijk bedrogen door het hart en zijn wensen (lees op p. 8 over de evolutie van het brein).

De moeilijkheden met het theïsme en religie in het algemeen hebben sommigen geleid tot een andere strategie, populair bij meerdere wandelende filosofen.

Romantische religie: één worden met de natuur

Sommigen willen de gevoelens van de uiteindelijke zinloosheid en de angst om het bestaan opheffen door één te worden met de wereld en door zo het ik uit te schakelen.
In de *zevende wandeling* van zijn laatste, autobiografische werk, *Dromerijen van een eenzame wandelaar* (of: *van een wandelaar op zijn eentje*), schrijft Jean Jacques Rousseau hoe *de aarde, gekleed in haar huwelijkskleed, te midden van waterstromen en vogelgezang, aan de mens een schouwspel biedt vol leven en charme, het enige schouwspel ter wereld dat diens ogen en diens hart nooit moe worden. Hoe meer een toeschouwer een gevoelige ziel heeft, hoe meer hij zich overgeeft aan de vervoering die deze overeenstemming in hem opwekt. Hij verliest zich met een verrukkelijke dronkenschap in de immensiteit van dit mooie systeem, waarmee hij zich vereenzelvigd voelt.* Rousseau voelt *onuitspreekbare verrukkingen door, om het zo uit te drukken, zich te versmelten met het geheel van de wezens, door zich te identificeren met de gehele natuur.* Toch wijdt hij daar verder weinig uitleg aan. De "eerste romanticus" is geen mysticus, maar blijft een Verlichtingsfilosoof. Zijn band met de natuur uit zich voornamelijk in botanische belangstelling: *aangetrokken door de overvloedige zaken die mij omgeven, denk ik aan de planten, bekijk ik hen, leer ze ten slotte classificeren en op slag ben ik voldoende botanicus als vereist is bij wie de natuur wil bestuderen enkel om onophoudend nieuwe redenen te vinden om van haar te houden. Ik probeer me eenvoudig en zacht amusement te verschaffen, dat ik zonder moeite kan bereiken en dat me afleidt van mijn ongeluk.* De metafysische eenwording (op een bepaalde manier al bepleit door Spinoza in boek 5 van zijn *Ethica*) wordt pas ten volle gepredikt door de volbloed romantische filosofen, de Duitse idealisten op kop.

De *Wissenschaftslehre* van Fichte ("het ik creëert zelf de wereld buiten zich") of de *Naturphilosophie* van Schelling ("de eenheid van natuur en geest") zijn ingewikkelde, moeilijk te begrijpen filosofische systemen, die in essentie de nietigheid en de sterfelijkheid van het ik proberen te overstijgen, gebruik makend van een genaturaliseerde godheid (Fichte zal, in de achtste van zijn *Toespraken tot de Duitse natie* nog een andere manier bedenken, het nationalisme: *De hoop op het eeuwig bestaan van zijn volk en de bijzonderheid van dat volk zonder menging met of verderf door vreemde elementen is het enige middel van de edele mens om de korte tijd van zijn bestaan op aarde uit te breiden tot een eeuwigdurend bestaan op aarde*).

Dezelfde strategie wordt toegepast door de Amerikaanse transcendentalisten, die meestal een poëtischere stijl hanteren. *Als ik gewoon op de grond sta, mijn hoofd omgeven door een vreugdevolle atmosfeer en omhoog kijk in de oneindige ruimte, verdwijnen al mijn egoïstische bekrompenheden. Ik word een doorzichtige pupil; ik ben niets, ik zie alles,* schrijft Ralph Emerson in *Nature*. Wie alles is geworden (en dus in feite niets), is ook eeuwig geworden, heeft de dood overwonnen. *In de bossen schudt een man zijn jaren van zich af zoals een slang zijn oude huid – en in welke periode van zijn leven hij ook is, hij blijft altijd kind. In de bossen bevindt zich de eeuwige jeugd,* stelt Emerson. Het is Emerson die aan het meer Walden een stuk grond kocht en Thoreau er zijn hut liet bouwen. Emerson werd niet ontgoocheld door Thoreau, die schrijft: *De lieflijke regenbui die mijn bonen water geeft en mij vandaag binnenshuis houdt, is niet triest en melancholiek, maar goed, ook voor mij. Al verhindert hij dat ik ze wied, hij is veel meer waard dan mijn geschoffel. Als hij zo lang doorgaat dat hij de zaden in de grond laat rotten en de aardappels op de laaggelegen plekken vernielt, zou hij nog altijd goed zijn voor het gras op de hogere plekken, zou hij goed zijn voor mij.* Het is duidelijk: *Moet ik niet op goede voet staan met de aarde? Ben ik zelf niet ten dele bladeren en teelaarde?* (*Walden,* hoofdstuk *Eenzaamheid*). Jezelf als aarde (*humus*) beschouwen, duidelijker kan nederigheid (*humilitas*) niet verwoord worden.

Het zijn allemaal variaties op oude oosterse denkwijzen, zoals taoïsme en boeddhisme, waarbij de nederigheid (zelfvernedering) omslaat in hoogmoed: niets worden (de eigen individualiteit opheffen) om zo alles te worden (samen te vallen met het geheel waarin geen individualiteit meer wordt onderscheiden, door Boeddha *nirwana* genoemd). Wat dit concreet inhoudt, is echter onbegrijpelijk: een mens kan zich het bestaan zonder diens individualiteit (zonder onderscheid tussen zichzelf en de wereld) niet voorstellen. Misschien dat meditatie kan leiden tot een geestestoestand waarin iemand "denkt" dat die niet langer een individu is, net zoals het nemen van chemische (genots)middelen kan leiden tot geestestoestanden met irreële "waarnemingen" die je niet hebt in normale toestand. Het is geen optie voor een reëel zijn in de wereld.

We mogen ons niets wijs maken en moeten de werkelijkheid onder ogen zien.

Mysterie van het bestaan aanvaarden

Er is maar één juiste (authentieke) houding: erkennen dat we de (voor ons mensen wel degelijk betekenisvolle) vraag naar de oorsprong en het doel van de wereld principieel niet kunnen beantwoorden, en dat bijgevolg ons eigen bestaan – uiteindelijk – zinloos is. Het bestaan is een mysterie, een geheim dat we nooit te weten zullen komen.

Ook Pascal vermeldt deze bescheiden houding: *Wat betekent de mens tenslotte in de natuur? Een niets vergeleken bij het oneindige, een al vergeleken bij het niets, houdt hij het midden tussen niets en alles. Oneindig ver verwijderd van het begrip van deze uitersten, blijven het einde der dingen en hun begin voor hem onherroepelijk verborgen in een ondoordringbaar geheim: hij*

is evenmin in staat het niets te zien, waaruit hij is voorgekomen, als het oneindige, waarin hij verzwolgen wordt. Pascal probeert nog de angst die daaruit kan voortvloeien, te elimineren door die te overstemmen met een gevoel van bewondering: *Wie zich op deze manier bekijkt, zal ongetwijfeld schrik krijgen, vermits hij zich ziet zweven in de massa die de natuur hem heeft gegeven tussen de twee afgronden van het oneindige en het niets, van beide even ver verwijderd. Hij zal beven bij het zien van deze wonderen, en ik geloof dat, als zijn nieuwsgierigheid verandert in bewondering, hij dan meer bereid zal zijn de wonderen in stilte te aanschouwen dan ze te onderzoeken met verwaandheid* (Brunschvicg 72, Sellier 230). Bewondering moet echter onderscheiden worden van verwondering. Bewonderen is een houding tegenover iemand die iets kan realiseren wat jij zelf niet kan (wat voor jou dus een wonder is). *De wonderen* van de wereld *aanschouwen* kan moeilijk leiden tot bewondering, aangezien de wereld niet toont wie er verantwoordelijk is. Bewondering is slechts mogelijk voor wie al een religieuze kijk heeft. Er is slechts verwondering mogelijk, het aanschouwen van de wonderen *in stilte*, d.w.z. zonder dat wij iets kunnen zeggen over de oorsprong en de zin ervan.

De grote atheïstische filosoof Bertrand Russell stelde eenvoudigweg (in zijn radiodiscussie met de pater jezuïet Copleston): *ik zou zeggen dat het universum er gewoon is, en dat is alles*. We kunnen sommige zaken binnen het universum wel verklaren, maar een verklaring voor het universum in zijn geheel kunnen we niet geven, en wel principieel, omdat we er deel van uitmaken en ons niet buiten het universum kunnen opstellen.

Russells leerling Wittgenstein drukte dit uit als volgt: *niet hoe de wereld is, is het mystieke, maar dat die er is* (stelling 6.44 van zijn *Tractatus Logico-Philosophicus*). Door zijn woordgebruik smokkelt hij echter de religie binnen: in plaats van "het mysterie" schrijft hij "*het mystieke".* Mystiek slaat traditioneel op antwoorden (visies) die men niet verstandelijk verwerft, maar wel aanvoelt in een bijzondere ervaring. Wittgenstein erkent deze religieuze ervaringen: *er bestaat zeker iets dat niet uitgesproken kan worden. Dit toont zich, het is het mystieke* (stelling 6.522). Iedereen kan natuurlijk van alles aanvoelen en iets woordeloos aannemen, maar dat levert geen betrouwbare kennis op, geen verantwoord antwoord op een vraag. Als het mysterie zich niet toont aan jou, kan niemand anders het jou uitleggen, want er zijn geen woorden voor, het kan niet *uitgesproken* worden. Dat de wereld er is, is niet *het mystieke*, maar een mysterie, dat is *een ondoordringbaar geheim*, iets dat we nooit zullen kunnen verklaren (in tegenstelling tot een raadsel, iets dat we aanvankelijk niet verstaan, maar dat we vaak toch kunnen oplossen).

Het aanvaarden van het mysterie van het bestaan en dus van de uiteindelijke zinloosheid blijft moeilijk. Velen die de religieuze (theïstische, natuurreligieuze, mystieke) "oplossing" verwerpen, hanteren een andere strategie: de afleiding, d.w.z. de vraag proberen te vergeten.

Wandelen als afleiding van het mysterie van het bestaan

Omdat de mensen de dood, de ellende, de onwetendheid niet kunnen doen verdwijnen, hebben ze, om toch gelukkig te worden, het in hun hoofd gehaald om er helemaal niet aan te denken, schrijft Pascal (Brunschvicg 169, Sellier 166). Daartoe geven ze zich over aan afleiding in de vorm van vermaak en amusement. Pascal gebruikt het woord *divertissement.*

Divertissement is niet zo maar vermaak of amusement. Het is – zoals de vertaling letterlijk luidt – afleiding (beter dan de veel gebruikte vertaling "verstrooiing"). Zonder wat men afleiding noemt, moet men denken aan zijn ellende en wordt men ongelukkig. Dat de afleiding wordt nagestreefd om niet aan de ellende te moeten denken, wordt bewezen door het feit dat het

vooropgezette doel van de activiteit slechts aanleiding en excuus is om de activiteit te kunnen uitoefenen. Pascal geeft als voorbeelden van de afleiding het jagen op een haas en het spelen voor geld, naast het converseren, het voeren van oorlog, het omgaan met vrouwen, het uitoefenen van ambten, het oplossen van wiskundige vraagstukken. Hij had ook het wandelen (als doel op zich) kunnen nemen, zogezegd om ergens naar toe te gaan, omdat men op de plaats van bestemming een activiteit moet uitoefenen, of omdat er iets bezienswaardig te bekijken valt. De bestemming, normaal gezien het doel, is echter slechts een excuus om te kunnen wandelen. Het wandelen is, in plaats van middel wat het normaal is, het eigenlijke doel geworden. Als iemand onmiddellijk op diens plaats van bestemming zou kunnen komen, zou die dat weigeren: men heeft het excuus nodig om voor zichzelf te verbergen dat het gaat om een middel-doel-omdraaiing. Verduidelijkt met het voorbeeld van de jacht: *men mag niet denken dat het ware geluk ligt in de haas waarop men jaagt: men zou de haas niet willen als die zomaar werd aangeboden. De haas behoedt ons niet tegen de gedachte aan de dood en de ellende, het is de jacht die ons ervoor behoedt. De mensen kennen zichzelf niet. Ze weten niet dat ze de jacht zoeken en niet de gevangen prooi. Ze beelden zich in dat, als ze hun lastige taak hebben vervuld, ze nadien zullen rusten en ze merken niet de onbevredigbare natuur van hun begeren. Ze geloven oprecht de rust te zoeken, maar in werkelijkheid zoeken ze slecht de opwinding. Ze hebben een geheime aandrang die hen aanzet afleiding en bezigheid buitenshuis te zoeken, een aandrang afkomstig van het aanvoelen van hun blijvende ellende* (Brunschvicg 139, Sellier 168).

De Gentse wijsgeer Rudolf Boehm (1927-2019) heeft (in zijn *Kritiek der grondslagen van onze tijd,* § 20) erop gewezen dat ook de moderne economie een dergelijke afleiding is en dus een middel-doel-omdraaiing. Hij verwijst daarvoor naar Karl Marx die aantoont dat de normale warencyclus “waar - geld (als ruilmiddel) – een andere waar” in het kapitalisme omgedraaid wordt tot “geld - waar - meer geld (als doel)”. Om meer geld te verdienen door de verkoop van batterijen worden er totaal overbodige waren gemaakt, zoals elektrische zeepbelblazers, m.a.w. om winst te maken worden de kinderen het genot ontzegd om zelf zeepbellen te blazen (om nog van de milieukosten te zwijgen). Dat de technologie, in dienst van de economische groei, *divertissement* is, heeft ook Thoreau opgemerkt: *Onze uitvindingen zijn gewoonlijk bedoeld als leuk speelgoed om onze aandacht af te leiden van serieuze zaken. Het zijn slechts verbeterde middelen tot een allerminst verbeterd doel, een doel dat reeds al te gemakkelijk te bereiken was. We haasten ons een magnetische telegraaf van Maine naar Texas aan te leggen, maar Maine en Texas hebben elkaar misschien niets belangrijks mee te delen* (*Walden,* hoofdstuk *Besparing*).

De vraag is of dat nu zo verkeerd is. Kan je de middel-doel-omdraaiing niet inzien en die, juist als afleiding, toch goedkeuren? Waarom mag de mens een middel niet tot doel maken?

Pascal keurt de afleiding af omdat die belet *een doeltreffender middel te zoeken om eruit te geraken*: doordat de mens niet aan de dood en aan de onwetendheid denkt, kan hij niet tot de religieuze oplossing komen en verspeelt zo het eeuwig leven (Brunschvicg 171, Sellier 33). Dit argument heeft geen waarde voor wie de religieuze oplossing afwijst en voor wie ten volle beseft dat *de mensen* effectief *de dood, de ellende, de onwetendheid niet kunnen doen verdwijnen.*

Pascal merkt ook op dat de mensen *de onbevredigbare natuur van hun begeren niet merken.* De afleiding werkt niet, tenzij ze voortdurend doorgaat. Als je de plaats van bestemming hebt bereikt, moet je naar een andere plaats vertrekken; als je een haas hebt gevangen, moet je op een andere gaan jagen. Dat is nefast als er daardoor grenzen overschreden worden, zoals bij de nooit stoppende groei van economie en technologie, die de ecologische draagkracht van de aarde heeft aangetast (zie punt 2.1). De afleiding moet bescheiden blijven: ze mag maar tijdelijk.

De onophefbare uiteindelijke zinloosheid van een mensenleven verantwoordt dat bepaalde activiteiten die normaal een middel zijn, toch soms tot doel gemaakt worden, om zo afgeleid te worden van de uiteindelijke zinloosheid, om die dragelijk te maken. Het doel van de mens is de realisatie van zijn strevingen en dat kan mee bereikt worden door activiteiten die normaal een middel zijn, soms te beoefenen als doel. Je vangt een haas als je honger hebt, je kan daarnaast op hazen jagen als afleiding. Let wel: als je daardoor het bestand van hazen dreigt aan te tasten en dus later honger riskeert, moet je die afleiding stoppen. Dat geldt ook voor wandelen. Wandelen is normaal een middel om een bestemming te bereiken, je kan daarnaast wandelen om je af te leiden (als doel op zich, onderwerp van punt 2.2), maar als je door het wandelen je krachten te zeer aantast, moet je rusten en als er werk te doen valt, moet je de wandeling uitstellen. Een persoon of samenleving die teveel afleiding zoekt, is decadent (stevent af op ineenstorting).

De afleiding mag verder de uiteindelijke zinloosheid niet definitief uit de gedachten bannen.

Wandelen om het mysterie van het bestaan te beleven

Vóór en na, en zelfs deels tijdens een activiteit waarbij een middel tot doel wordt, moet de uiteindelijke zinloosheid in gedachten gehouden worden, zodat de activiteit maar deels een afleiding is. Eens je beseft dat er geen antwoord mogelijk is op een vraag, mag de vraag daarom niet vergeten worden, maar moet het blijvend besef komen van de onbeantwoordbaarheid.

De eerste reden is om authenticiteit te bewaren. Authentiek zijn betekent jezelf zijn en blijven, tegen de druk van anderen in (in zover die druk niet positief is), maar ook tegen bepaalde negatieve neigingen in van jezelf. Authenticiteit is waarachtigheid, is leven zonder leugens, ook de leugens die je jezelf wijsmaakt. Leven met leugens (met valse troost) leidt op de langere termijn tot een minder goed leven. Het mysterie van het bestaan beleven (in gedachten houden, aanvoelen) moet voorkomen dat je overgaat tot mystiek of het mysterie gaat demystifiëren door allerlei onware religieuze of metafysische systemen, die zo veel onheil aanrichten. Het moet verder helpen om te verhinderen dat je grenzeloze en dus gevaarlijke afleiding zoekt.

De tweede reden is dat het besef van de uiteindelijke zinloosheid je aanspoort om de streving naar zinvolheid toch na te streven in zover dat mogelijk is, om gedeeltelijke, tijdelijke zingevingen te realiseren. De uiteindelijke zinloosheid maakt zich inzetten voor anderen of voor een ideaal wel minder zinvol (want beperkt in tijd), maar niet totaal zinloos, integendeel. De uiteindelijke zinloosheid herinnert je aan het belang van partiële zingeving en spoort jou daartoe aan.

Het mysterie van het bestaan beleven (bedenken, aanvoelen) kan door de kritische studie van filosofen die het mysterie thematiseren (met op kop Prediker, Pascal en Schopenhauer) of door kunst erover te ervaren, maar zeker ook, en misschien het gemakkelijkst, bij wandelingen.

Wandelen als doel op zich moet (zoals andere activiteiten om zich te vermaken, zoals feesten of kunstbeleving) een combinatie zijn van enerzijds afleiding van het mysterie van het bestaan en anderzijds een beleven (in gedachten houden, aanvoelen) van dit mysterie. Dergelijk bescheiden wandelen is dan ook droefblij wandelen. Het mysterie van het bestaan en de uiteindelijke zinloosheid, met de erbij horende droefheid, vormen het (nederig) fundament, waarop zich een waarachtige, want bescheiden blijheid kan ontwikkelen die bij het wandelen kan bekomen worden, omdat – zoals hierboven besproken – wandelen je gezond houdt, je levenslust doet voelen, je seksueel genot kan bezorgen, je erkenning kan geven, je de wereld leert kennen en je ervan esthetisch doet genieten én je aanspoort tot zingevende inzet.

Een mogelijke zingeving ligt in de inzet om ook bij wandelen gelijkvrijheid te realiseren.

3. Wandelen en gelijkvrij samenleven

Het wordt bijna nooit behandeld in boeken over wandelen, maar zoals bij elke menselijke activiteit is het ook hier nodig aandacht te besteden aan de gelijkvrijheid, anders gezegd de bescheidenheid als afwezigheid van enerzijds de hoogmoed van zij die meer vrijheid van handelen hebben dan anderen, en anderzijds de vernedering van zij die minder vrijheid hebben. Er is gelijkheid nodig in de realisatie van de strevingen en dus van de vereiste middelen daartoe.

Waarom dit zo is, kwam al ter sprake in de paragraaf *Rechten, slechts te funderen voor mensen* (lees p. 15-16) en in de paragraaf *Wandelen om erkenning (waarde) te krijgen,* met een kritiek op hiërarchische samenlevingen (p. 25-29). Verdere uitwerking is te vinden in de brochures *Gelijkvrijheid en wijsheid* en *Met Hobbes, de eerste moderne filosoof, terug naar bescheidenheid* (beschikbaar op www.detuinvanhetgeluk.be). Eén argument verdient hier nadere aandacht.

De samenleving als wandeling onder vrienden

Bij een wandeling onder vrienden is de gelijkvrijheid troef.

Wie de leiding heeft en de taak naar behoren uitvoert, wordt gewaardeerd door de anderen, maar verwacht daarvoor geen speciale voorrechten, geen loon of alleenbeslissingsrecht. Wie als eerste een uitzonderlijke bloem opmerkt, veronderstelt niet dat die de enige is die ze mag bewonderen. En wie erover kan vertellen, verwacht geen geldelijke vergoeding daarvoor. Wie geen botanische kennis bezit, kan misschien een goede mop verzinnen over al die weetjes, zonder dat de anderen daarvoor achteraf diens maaltijd betalen. Als iemand niet meer mee kan, lassen de anderen een pauze in (maar anderzijds ook: treuzelaars worden meestal aangepord om de groep niet al te lang op te houden). En als iemand het traject op de kaart wil bekijken, wordt die niet per seconde een inkijkbedrag aangerekend. Het doel is dat iedereen een waardevolle (leerrijke, plezante, mooie, …) wandeling maakt (met ook individuele verschillen) én dat iedereen daartoe bijdraagt volgens diens mogelijkheden. Dat doet deugd, vandaar de vraag: waarom organiseren we de grote samenleving niet volgens dat principe?

Het bovenstaande is een variatie op een idee van de filosoof Gerald Cohen (1941-2009) in zijn eenvoudig, helder en schitterend boekje *Why not socialism*?. Hij beschrijft een kampeertocht onder vrienden: de ene ontdekt als eerste een beek met veel vissen erin, de andere kan veel meer vissen vangen dan de anderen, een derde kan de vis klaarmaken zoals niemand anders, maar geen van hen wil een groter deel van de vismaaltijd of een andere vergoeding – en wie noch kan vissen, noch kan koken doet de afwas. Op zo een tocht verkiest de overgrote meerderheid het socialistisch principe "iedereen draagt bij volgens diens mogelijkheden en iedereen krijgt een gelijk deel, en we maken vooraf een plan om de zaken zo optimaal te laten verlopen". Waarom verkiezen we dat principe niet voor de grote samenleving? Er zijn veel redenen verzonnen.

Een klassieker is: als ieder een gelijk deel krijgt, zullen de bekwaamsten niet gemotiveerd zijn om zich in te spannen en zal er niets gerealiseerd worden. Maar waarom zetten de bekwaamsten zich toch in op een kampeertocht zonder voorrechten te vragen? En zelfs als de beste visser niet wil vissen, dan zal er wel wat minder vis zijn, maar daarom zal de kampeertrip nog niet mislukken. Een andere klassieker: een samenleving is heel wat complexer dan een kampeertrip. Natuurlijk, maar juist daarom wordt het socialistische principe nog belangrijker als we een stabiele samenleving willen, dat is een samenleving waarbij niemand zich ten achter gesteld voelt. Hoe complexer een samenleving, hoe meer planning nodig is. Dat zo een socialisme niet mogelijk is, is een idee dat er diep ingestampt wordt, maar daarom nog niet waar is.

Laten we in elk geval volop beseffen dat aangename en efficiënte groepswandelingen een idee van gelijkvrijheid vragen, zeg maar een socialistische geest vereisen, en laten we noodzakelijke beslissingen in die geest nemen en eventuele spanningen vanuit dat idee oplossen. Dat kan vervolgens bijdragen om bestaande maatschappelijke ongelijkheden te beseffen en om die proberen weg te werken, ook op vlak van wandelen.

3.1. Gelijkvrij wandelen

Wat betreft wandelen als middel voor efficiënte verplaatsing, is er nu een ongelijkheid in zover velen verplicht zijn te wandelen, waar anderen zich een sneller en comfortabeler vervoersmiddel kunnen veroorloven. Dat moet opgeheven worden en wel zo dat in principe iedereen wandelt en slechts per verantwoorde uitzondering een vervoersmiddel gebruikt (zie punt 1).

Wat betreft wandelen als doel op zich, is er een ongelijkheid in zover velen niet de middelen (voldoende geld, voldoende vrije tijd) hebben om deze activiteit in dezelfde mate als anderen uit te oefenen. Zoals bij alle strevingen is de socio-economische gelijkvrijheid voorwaarde om tot gelijkvrijheid op vlak van wandelen te komen.

In het bijzonder moet aandacht besteed worden aan zij die om lichamelijke redenen minder wandelmogelijkheden hebben.

Er moet aandacht zijn voor personen die zich niet wandelend kunnen verplaatsen. Wandelgebieden moeten toegankelijk gemaakt worden voor rolstoelgebruikers, in de stad, maar ook in natuurgebieden (wel slechts gedeeltelijk, want de natuur mag natuurlijk geen stad worden).

Er moet aandacht zijn voor oude mensen, bij wie het wandelen moeilijker wordt, door problemen met de gewrichten, de zenuwen, de voetnagels of het evenwichtsorgaan. Dat betreft meestal zeer eenvoudige dingen, zoals de duur van het groen licht bij een oversteekplaats. *Alle mensen lopen me voorbij, / links en rechts gaan hele rijen me voorbij. / Mij is de afstand veel te groot: / na vijf stappen staat het licht op rood. // Als je doorloopt, ben je als de dood, / want uit tijdsbesparing rijden ze je dood. / 't Is voor mij allang te laat / voor de overkant van de straat*, dicht Willem Wilmink (1936-2003) in *De overkant.* De Gentse filosoof Etienne Vermeersch (1934-2019) geeft een ander voorbeeld in zijn laatste interview: *Eens voorbij de 80 is het vervelendste dat je evenwichtssysteem verzwakt. Nu pas weet ik hoe het komt dat zo veel oude mensen vallen. Ik daal dus nooit meer een trap af zonder de leuning vast te houden. Alle architecten die trappen maken zonder een leuning, zouden hun studies opnieuw moeten doen*. En jonge mensen zouden best meer tijd vrijmaken om met oude mensen te gaan wandelen en te luisteren naar hun wijsheden (lees *Bescheiden oud zijn* op www.detuinvanhetgeluk.be).

Verder moet er een einde komen aan de commercialisering van het wandelen sinds de Grote Versnelling.

3.2. Wandelen als doel bevrijden van de Grote Versnelling

Zoals alle menselijke activiteiten is het wandelen als doel op zich ten prooi gevallen aan de doldraaiende kapitalistische economie, met het streven naar steeds meer (het weigeren van grenzen), gericht op particuliere winst. Er moet steeds meer recreatief of sportief gewandeld worden (consumentisme), opdat de eraan verbonden winstopportuniteiten gemaximaliseerd kunnen worden (terwijl, vanuit dezelfde kapitalistische logica, het wandelen als doelgerichte verplaatsing zoveel mogelijk uitgeschakeld wordt). Dat is problematisch, niet alleen omdat het afleiding is (lees p.60-62), maar ook omdat het de gelijkvrijheid verhindert.

Er moet meer gewandeld worden om de vrijetijdsindustrie op volle toeren te laten draaien (horeca, overnachtingen), en het liefst zo ver mogelijk van huis zodat er vooraf met de auto gereden wordt of, nog beter, met het vliegtuig wordt gevlogen (aanprijzen in de media van exotische wandelbestemmingen). Het wandelen als doel ontsnapt niet aan de Grote Versnelling. Een grafiek van het aantal voetgangers richting Santiago de Compostella illustreert dit duidelijk. De instorting in coronajaar 2020 zal ondertussen wel weer volledig goed gemaakt zijn.

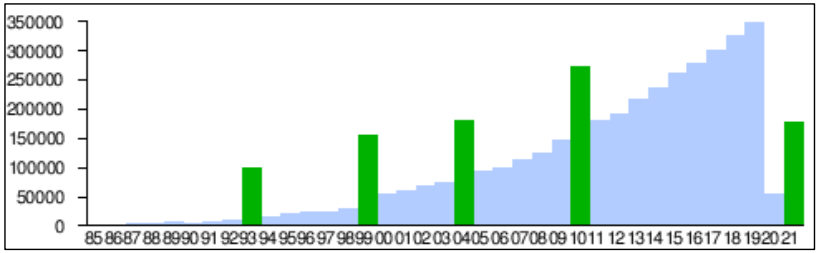

Wandelen vereist ook de passende uitrusting, van gespecialiseerde schoenen, kledij en hulpstukken tot technologische navigatietools – zolang het maar veel kost en veel winst oplevert.

Wandelen alleen volstaat echter niet. Het moet gecombineerd worden met een hippe (lees consumentistische) levensstijl en die moet dan uitgelegd (lees gepromoot) worden door allerlei winstgevende publicaties en websites, genre Brooke Sawards *World of Wanderlust* (*de jonge blogger Brooke neemt je mee op haar avontuurlijke reizen. Met tips over o.a. luxe reizen, werken onderweg, kledingtips en foto's maken. Met veel glamourfoto's in kleur*). De Grote Versnelling vraagt daarbij dat wat vandaag hip is, morgen out is.

Begin 2022 riep *The Washington Post* het "uitwaaien" (zonder vertaling) uit als de nieuwste trend, wat je kan doen door te wandelen, of nog beter, door te surfen (op water, niet op het internet), als het maar waait, want *de Nederlanders gebruiken de wind al eeuwenlang als energiebron*. Meteen wordt de huisgebonden trend *hygge* (een Deens concept dat je kan omschrijven als *gezelligheid en knusheid*) bij het huisvuil gezet. Amerikaanse media houden van Europese woorden als een verklaring voor de veronderstelde betere levenskwaliteit bij ons. Wij gaan dan graag woorden lenen in het Aziatische oosten (die we meestal wel vertalen, omdat de Aziatische woorden voor ons te moeilijk zijn).

Gewoon gaan wandelen in een bos is hopeloos ouderwets. Je dompelt je tegenwoordig (toch nog in 2023) onder in Shinrin-yoku (森林浴) of het bosbaden, *een therapievorm waarbij de zintuigen worden blootgesteld aan de bosatmosfeer om de gezondheid te verbeteren*. Het is meer dan de zoveelste variant van de religieuze houding. Het is vooral commercie. *Er zijn opleidingen, boeken en workshops over* (wikipedia, geraadpleegd op 11 mei 2023), dus van bosbaden worden vooral de coaches, lesgevers en auteurs (financieel) gezonder. Op de website van Natuurpunt vind je *Tips bij het boomknuffelen* (voor wie ze niet zelf kan bedenken: *Zoek een rustig plekje zodat je je niet bekeken voelt / Gebruik al je zintuigen om de boom te verkennen / Zoek een gezonde boom, hoe ouder hoe beter / Knuffel hem met een omhelzing, of zoek net een plekje waar je met je rug inpast - doe wat goed voelt / Bomen zijn niet jaloers, voel je vrij om meer dan één boom te knuffelen / Als je klaar bent, bedank je boom - dat mag in stilte*). En voor wie bosbaden ondertussen hopeloos passé vindt, kan zich aansluiten bij een club *aquawalking* (inderdaad, wandelen in zee met het water tot op borsthoogte).

Het rijke deel van de wereld, rijk geworden door de uitbuiting van de arme mensen, de uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de creatie van ontwrichtende afvalstromen (broeikasgassen, onafbreekbare stoffen, giftige stoffen, …), blijft, ondanks alle waarschuwingen (sociale instabiliteit door de ongelijkheid, milieuproblemen), verdergaan met zijn decadente levensstijl. Zelfs wandelen, één van de eenvoudigste en elementairste activiteiten en in principe voor iedereen in gelijke mate beschikbaar, wordt via de wandelindustrie tot een middel gemaakt om ongelijkheid te creëren en te bestendigen. Ook wandelen valt echter onder de paradox van Easterlin: we besteden er meer geld aan, waardoor we winnen aan status en denken gelukkig te worden, maar onze buurman kan er nog meer aan uitgeven en overtreft onze statuspositie, zodat we weer ongelukkig worden.

Het is hoog tijd deze gevaarlijke waanzin te stoppen en weer "gewoon" te gaan wandelen. Daar moet meer ruimte voor opgeëist worden, tegen de privé eigendom van grond in.

3.3. Wandelen en privé eigendom van grondgebied

Wie gaat wandelen, ontdekt vlug dat niet alle wegen open liggen en stoot vlug op grenzen.

Sommige grenzen zijn absoluut: je kan eenvoudigweg niet verder. Die berg is onmogelijk te beklimmen, die rivier kan je onmogelijk oversteken, dat hekken kan je onmogelijk openen of neerhalen. Andere grenzen zijn relatief: je kan verder wandelen, maar dan riskeer je een of ander negatief gevolg en de kans erop neemt toe hoe vaker of hoe langer je de grens overschrijdt. Die berg kan je proberen te beklimmen, maar je loopt het risico in de ravijn te belanden; over die rivier ligt wel een smalle plank, maar je riskeert het water in te vallen; dat hekken kan je openen, maar misschien krijg je vlug een blaffende hond achter je aan. Als het voordeel niet opweegt tegen het risico, ga je best de grens niet over, hoewel dit verstandelijk inzicht het vaak verliest van het verlangen.

Sommige grenzen zijn natuurlijk. Die boom die je weg verspert, is geveld door een storm; die te diepe kloof dateert uit het pleistoceen. Andere grenzen zijn cultureel, zijn een gevolg van menselijk handelen. Die tractor die je weg verspert, wordt bestuurd door een landbouwer; die afgegrendelde steengroeve heeft gediend om bouwmateriaal te winnen.

Wie gaat wandelen, ontdekt vlug dat weinig wegen open liggen, omdat die stoot op een afrastering of een bordje waarop staat "privé eigendom – verboden toegang". *De eerste die een terrein omheinde en op het gedacht kwam te zeggen "Dit is van mij", en die mensen vond*

onnozel genoeg om hem te geloven, was de echte stichter van de burgerlijke samenleving, luidt de beroemde openingszin van Rousseaus deel 2 van zijn *Verhandeling over de oorsprong en de grondvesten van de ongelijkheid tussen de mensen* (1755). De stukken grond zijn in vele samenlevingen toegewezen aan individuele personen (lange tijd werd algemeen aangenomen dat dit ontstond door het invoeren van de landbouw, maar deze visie wordt in vraag gesteld in de bestseller *Het begin van alles* uit 2021 van David Graeber en David Wengrow). Bijna steeds verwerven enkelen dan veel meer grond dan anderen. De rijkdom van de aarde is zeer ongelijk verdeeld en een ongelijkheid leidt meestal tot nog grotere ongelijkheid.

In Engeland werden vanaf de 15e eeuw gemeenschappelijke gronden omheind, zodat de landheer er schapen kon op kweken, maar de dorpelingen er geen voedsel meer konden telen of hout sprokkelen. *Schapen zijn zulke zachtaardige dieren en vragen zo weinig voedsel, maar de laatste tijd zijn zij zo wild en vraatzuchtig geworden, dat zij mensen verslinden, akkers ruïneren en huizen en hele steden ontvolkt achterlaten, s*chrijft Thomas More (1478-1535) in *Utopia*. Hij geeft ook de remedie: *gelijke verdeling van alle goederen over alle mensen is de enige weg naar een gezonde samenleving. Willen wij wat wij gekregen hebben, bevredigend beheren tot ieders geluk, dan kan dit alleen wanneer de persoonlijke eigendom radicaal afgeschaft zou worden.*

Een uitgewerkte analyse kwam er met de socialisten. Als jij (de arbeider) na een dag hard zwoegen een haas hebt gevangen, kan ik (de ridder-strijder) hem van jou afpakken (stelen): de haas is mijn buit. Dit is niet zonder gevaar voor mij: misschien vecht jij terug en ben je wel sterker dan mij. Ik kan me beter omscholen tot landheer-kapitalist: als jij na een dag hard zwoegen een haas hebt gevangen, zeg ik tegen jou "excuseer, die haas is van mij, want de velden waarop jij die gevangen hebt, zijn mijn privé eigendom". Als jij zo onnozel bent dit te aanvaarden, bekom ik mijn buit zonder dat ik er moet om vechten. Er is nog een moeilijkheid voor mij: als jij de haas moet afgeven, heb je geen zin meer de volgende dag opnieuw te gaan jagen. Daarom zeg ik "nu ja, omdat je ervoor gewerkt hebt, krijg je een bil van de haas": ik geef jou een loon, in de hoop dat je mij morgen opnieuw een haas brengt. *Privé eigendom is diefstal*, vatte Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) dit systeem van uitbuiting samen. De moeilijkste vraag is waarom mensen inderdaad zo onnozel zijn om privé eigendom en de ongelijkheid ervan te aanvaarden. De vraag is waarom wandelaarsters voor een piepklein bordje aan een boom met "verboden toegang" erop stoppen en het bos niet intrekken.

Hoe dat ook zit, zelfs als de wandelaar niet van plan is iets van het domein, veld of bos mee te nemen, staat de eigenaar bijna steeds op zijn "rechten" en wil die niemand zijn eigendom laten betreden. Het eigendomsrecht is echter niet rechtvaardig: waarom bezit de ene veel grond en de andere geen? Rechten zijn zaken die mensen aan elkaar toekennen (via een sociaal contract) om de samenleving stabiel te houden, maar de veiligste samenleving, met de grootste stabiliteit, wordt bereikt door te vertrekken van een principiële gelijkvrijheid. *Als we aannemen dat het mogelijk is dat alle mensen wijs worden, dan zal werkelijk het leven van de goden ook bij de mensen komen. Want alles zal vol zijn van rechtvaardigheid en wederzijdse genegenheid, en er zal geen behoefte meer zijn aan muren en wetten en alle dingen die wij tot stand brengen vanwege elkaar,* schrijft de epicurist Diogenes van Oinoanda in de 2e eeuw van onze jaartelling.

Socialistische verenigingen hebben vaak aandacht besteed aan de vrijetijdsbesteding van de arbeidende klasse, waarbij een belangrijke rol was weggelegd voor wandelen als gezonde activiteit, weg van de stinkende, vuile fabrieken én arbeiderswoningen. In Engeland, het land van grootgrondbezitters bij uitstek, betrof de sociale strijd ook de toegang tot het platteland.

PEAK DISTRICT RAMBLERS IN TROUBLE: WALKING TOWARDS KINDER SCOUT ON THE OCCASION OF THEIR BATTLE WITH THE GAMEKEEPERS.

In 1932 organiseerde de *Young Communist League* nabij Kinder Scout in het Peak District (Derbyshire, UK) een massale "*trespass*": honderden wandelaars gingen langs wandelwegen die wegens het privé bezit verboden terrein waren. Deze actie van burgerlijke ongehoorzaamheid leidde mee tot de *National Parks and Access to the Countryside Act* van 1949, die de vrije toegang tot landelijke eigendommen regelt, met de oprichting van *National Parks* en *Areas of Outstanding Natural Beauty,* die een zekere bescherming bieden aan waardevolle natuur en landschappen. Het eigendomsrecht, met recht om het grootste deel van de natuur en de landschappen aan te tasten voor winst en voor de grote consumptie (ook bij de hedendaagse natuurliefhebbers), wordt hiermee echter niet principieel in vraag gesteld.

In Wenen richtte de socialistische leraar Georg Schmiedel (1855-1929) in 1895 de *Naturfreunde* op, *een initiatief om fabrieksarbeiders de kans te geven vrij de bergen te bezoeken in plaats van enkel de lokale cafés* (website denatuurvrienden.be, 29-04-2023). Het is ondertussen een internationale vereniging die duurzaam toerisme en internationale vriendschap wil promoten. Ook hier is van socialisme nog weinig te merken.

Van recente datum, midden jaren 1990, is *Reclaim the Streets*, een beweging die actie voert voor gemeenschappelijk bezit van de openbare ruimte en ageert tegen de dominantie van de grote bedrijven en van de auto. In 2012 was er een niet toegelaten picknick aan het Brusselse Beursgebouw, mee georganiseerd door de Belgische filosoof Philippe Van Parijs (°1951 - internationaal bekend omwille van zijn voorstel voor een basisinkomen voor iedereen). De actie droeg bij tot het omvormen van de Anspachlaan tot voetgangerszone. Wat opvalt is dat (de ex-marxist) Van Parijs, net als de meeste voorstanders van de zogenaamde *commons*, het privé eigendomsrecht niet (langer) fundamenteel in vraag stellen. Socialisme en communisme zijn al vijftig jaar uit de mode. Toch is het opheffen van privé eigendom nodig om een andere wereld te bekomen, met gelijkvrijheid en met minder auto's. Moeten we dan eerst de socialistische revolutie voeren vooraleer we weer eens gaan wandelen?

De socialistische revolutie, hoewel uit de mode, moet het streefdoel blijven (en zou, gezien de wereldproblemen, wel eens vlug weer op het toneel kunnen verschijnen). Een wandelstaking zal natuurlijk niet veel bijdragen aan de revolutie. Wandelen zou wel, bij wie bewust (bescheiden) in de wereld staat, moeten bijdragen aan een bezinning over de eigendomsverhoudingen en over de wijze waarop de onrechtvaardigheid daarvan kan opgeheven worden. En ook hier geldt: de hele wereld is de wandelwereld.

Wandelen en vluchten

Wie lang wandelt, stuit vroeg of laat op grenzen, omdat groepen mensen (meestal volkeren of naties genoemd) beweren dat een bepaald grondgebied hun privé eigendom is. Eén van de grootste groepen wandelaars zijn vluchtelingen, meestal gedwongen om lang te wandelen.

Jacques Attali (°1943) stelt in zijn *Een korte geschiedenis van de toekomst* dat er steeds meer nomaden zullen komen, en wel twee soorten: de rijke (vooral westerse) elite reist met het vliegtuig de wereld rond, terwijl doodarmen verplicht zijn te voet naar betere streken te trekken. De postmoderne filosofie, met zijn relativistisch antimodernisme een bondgenoot van het neoliberalisme, heeft het nomadisme tot een deugd verheven. Voor vele armen is het slechts een rampzalige noodzaak.

Velen verlaten hun land, op de vlucht voor vervolging, oorlog of armoede en hebben meestal geen andere manier om zich te verplaatsen dan te voet te gaan, tot ze stoten op een landsgrens, wat betekent "verboden toegang". Maar *degenen die vreemdelingen worden genoemd, zijn het niet werkelijk, want als je kijkt naar ieder stukje aarde, heeft de een dit en de ander dat vaderland, maar als je kijkt naar alles wat deze wereld omvat, is er één vaderland voor allen, de hele aarde, en één huis, onze wereld,* liet Diogenes van Oinoanda op zijn muur beitelen. De Canadese filosoof Joseph Carens (°1945) pleit voor open grenzen. Eén van de argumenten is dat de grote ongelijkheid in rijkdom onrechtvaardig is en dat de rijke westerse landen de voornaamste verantwoordelijken zijn voor deze ongelijkheid, door de vroegere kolonisatie of de subtielere hedendaagse vormen van uitbuiting. Dat klopt, maar de vraag is toch of migratie naar de rijke wereld de oplossing is.

Gelijkvrijheid is nodig voor iedereen op de wereld, maar de grootte van de rijkdom (en dus van de ecologische voetafdruk) kan niet die van de rijke wereld zijn, terwijl juist veel vluchtelingen daar (begrijpelijkerwijze) naar streven en sommigen (velen?) van hen zelfs juist daarom op pad gaan. Dergelijke gelijkvrijheid is om ecologische redenen totaal onmogelijk. De oplossing ligt in een herverdeling, om te komen tot een gelijkvrijheid op wereldschaal, op een ecologisch duurzaam niveau. Hoezeer de technowetenschapsgelovigen ook vasthouden aan hun wensdenken, zonneklaar is dat de inwoners van de rijke wereld drastisch zullen moeten inleveren en onder meer, zoals nu de armen, weer veel meer zullen moeten wandelen i.p.v. de auto te nemen…

Conclusie

Om op duurzame wijze goed te leven én gelijkvrij samen te leven, moeten wij terug veel meer wandelen, als middel voor verplaatsing en als doel op zich. Hoeveel meer is moeilijk in het algemeen te zeggen. Situaties van te weinig en te veel kunnen meestal aangeduid worden, de gepaste mate daarentegen moet meestal via trial and error vastgesteld worden. Hoe we wandelen kan vele variaties krijgen (alleen of samen, in de stad of in de natuur, op meerdere tijdstippen, thematisch of niet…), maar opnieuw: uitersten en eenzijdigheid moeten vermeden worden.

De schaal van de wandelaar is een menselijke schaal, gericht op individuele en gezamenlijke zelfredzaamheid, aangepast aan de natuur die zich niets aantrekt van de strevingen van de mens, maar die wij wel moeten gebruiken, zij het met respect voor de grenzen die zij ons stelt. We kunnen niet wachten tot dat besef bij iedereen is doorgedrongen. Nú moeten we meer gaan wandelen, voor ons plezier én als *een voorproefje van een wijzere leefwijze* (zoals Ton Lemaire het uitdrukt), als uiting van anders gaan leven, d.w.z. bescheiden gaan leven.

Index van vermelde personen

Adler, Alfred, 27
Aristoteles, 8, 44, 45
Attali, Jacques, 69
Aubrey, John, 46
Augustinus, 30
Avonts, Dirk, 42
Bacon, Francis, 30, 46
Beauvoir, Simone de, 50, 54, 70
Benjamin, Walter, 39
Bloem, J.C., 22, 41
Boehm, Rudolf, 61
Boétie, Etienne de la, 54
Burke, Edmund, 22
Callias, 45
Carens, Joseph, 69
Carnap, Rudolf, 50
Coolsaet, Willy, 13
Darwin, Charles, 17
De Pillecyn, Filip, 24, 35, 36, 37
De Wilde, Jan, 33, 36
Democritus, 23, 56
Descartes, René, 19, 20, 21, 47
Diderot, Denis, 47
Diogenes van Oinoanda, 67, 69
Diogenes van Sinope, 18, 44, 45
Droit, Roger-Pol, 52
Easterlin, Richard, 12, 66
Emerson, Ralph, 22, 59
Epicurus, 23, 45
Fiems, Rosaline, 38
Frank, Anne, 57
Friedrich, Caspar, 42
Freud, Sigmund, 32
Gassendi, Pierre, 6, 20, 21
Ghandi, Mahatma, 28
Gielen, Pascal, 43
Girard, René, 32
Gorter, Herman, 57
Graeber, David, 67
Grimm, Jacob, 37, 48, 57
Gros, Frédéric, 26, 28, 45
Heidegger, Martin, 50
Heraclitus, 35
Herder, Johann, 53
Hermans, Toon, 7, 24
Heytze, Ingmar, 28
Hippias, 45
Hitler, Adolf, 50
Hobbes, Thomas, 6, 16, 20, 21, 46, 63
Honderich, Ted, 51
Illich, Ivan, 13, 14
Jefferson, Thomas, 21
Kant, Immanuel, 18, 22, 48
Kierkegaard, Søren, 18, 48
Krakauer, Jon, 41
Laërtius, Diogenes, 44, 45
Lafargue, Paul, 49, 54
Larkin, Philip, 36
Le Breton, David, 26
Leibniz, Gottfried, 57
Lemaire, Ton, 28, 50
Mann, Thomas, 24
Marx, Karl, 49, 54
Montaigne, 46, 53
More, Thomas, 67
Morris, William, 18
Nicod, Jean, 54
Nietzsche, Friedrich, 49, 51-53
Nishida, Kitaro, 51
Parmenides, 44
Pascal, Blaise, 43, 56-62
Petrarca, 30
Plato, 8, 15, 45, 52
Polanyi, Karl, 25
Prediker, 56, 62
Prodicus, 45
Protagoras, 45
Proudhon, Pierre-Joseph, 67
Rodin, Auguste, 52
Rousseau, Jean Jacques, 1, 6, 12, 47, 48, 53, 58, 67
Russell, Bertrand, 49, 50, 54, 60
Sansot, Pierre, 3
Sartre, Jean Paul, 27, 32, 33, 39, 50, 54, 70
Schaubroeck, Katrien, 50
Schmiedel, Georg, 68
Schopenhauer, Arthur, 17, 18, 19, 48
Seneca, 45, 46
Socrates, 44, 45
Sonneveld, Wim, 38
Sontag, Susan, 34
Spinoza, Baruch, 58
Stevenson, Robert, 26, 29
Thoreau, Henry David, 14, 28, 33, 36, 41, 42, 59
Timmermans, Felix, 10, 24
Toonder, Marten, 7
Van Bendegem, Jean Paul, 39
Van de Velde, Wannes, 24
Van Parijs, Philippe, 68
Verhaeghe, Paul, 27
Vermandere, Willem, 3, 24
Vermeersch, Etienne, 64
Voltaire, 17, 54
Watt, James, 8
Wengrow, David, 67
Wilmink, Willem, 64
Wittgenstein, Ludwig, 50, 55, 60
Yourcenar, Marguerite, 25
Zeno de stoïcijn, 25, 44, 45
Zeno van Elea, 44

B. Russell leidt protestmars tegen atoombewapening, 1961

Jean Paul Sartre en Simone de Beauvoir Palagna, Litouwen, 1964 / Parijs, 1970

Wandelen in de vier seizoenen

winter - op het platteland
Valerius De Saedeleer (1867-1941)

lente - in de tuin
James Tissot (1836-1902), *Lentemorgen*

zomer - in de bossen en bergen
Asher B. Durand (1796-1886), *Zielsverwanten*

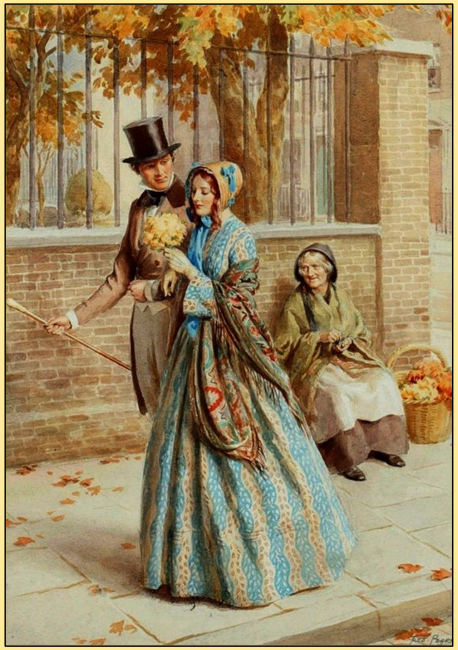

herfst - in de stad
Fred Pegram (1870-1937)

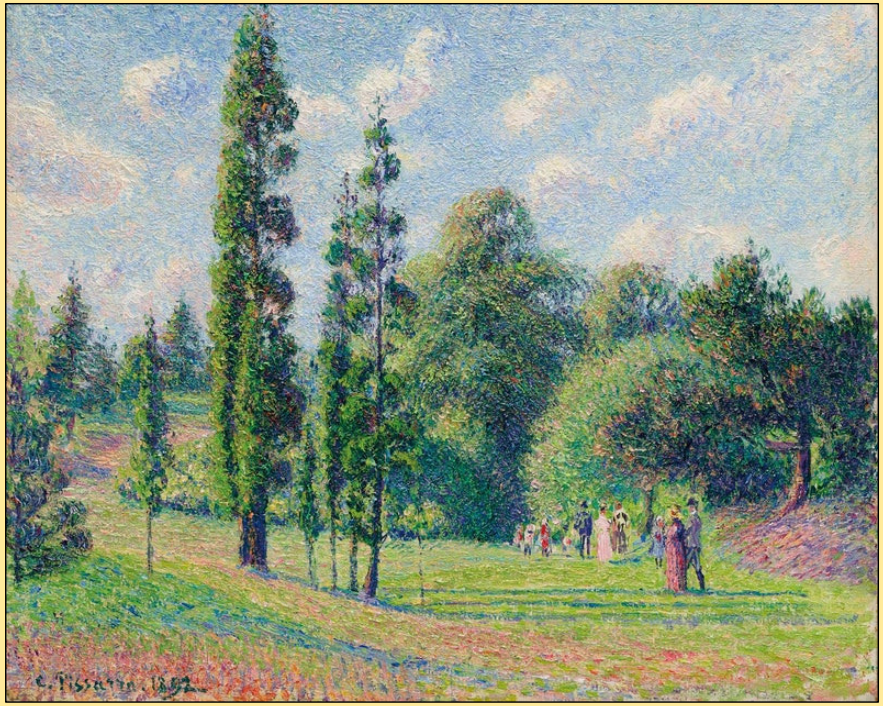

Kew Gardens, nabij een vijver, Camille Pissarro (1892)

Yves-Marie in de regen, David Hockney (1973)